

МИКОЛА КОСТОМАРІВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В ЖИТЕПИСЯХ ВИЗНАЧНІЙШИХ ЇЇ ДІЯЧІВ

Переложив

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ

---

*Накладом Книгарні Наукового Товариства
ім. Шевченка*

У ЛЬВОВІ, 1918

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка

Передне слово.

Сорок літ минуло з того часу, як „Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“ М. Костомарова, видана в Петербурзі в шести випусках (1874—1876 першим накладом, а 1880—1881 другим), появила ся в моім перекладі українською мовою у Львові (в 3-х томах 1875—1878). Се видане давно вже вичерпане, а хоч дослідники нашої минувшини протягом часу видобули чимало нових жерел до єї прояснення і приспорили своїми дослідами багато нових добутоків, твори М. Костомарова сияють незамраченим сявом. Його писаня зберегли доси повну плястику красок і в історичній творчости вибивають ся все таки на перворядне місце своїм мистецтвом та визначають ся питомою йому сьвіжістю історичної прози і високою культурою слова. В творах М. Костомарова зарівно цїнимо його поетичну творчість і мистецьку цїлість, як і незвичайну ерудицію й бистрість в розслідах історичної доби і схопленю єї знаменної цїхи. Тим то нове видане М. Костомарова Історії України в житєписях єї визначнїйших діячів не буде зайвим а широкі верстви суспільні тай наша молодїж читати муть її з великим хїсном.

Переклад зроблений перед сорок роками виправив я відповідно розвиткови нашої мови, а крім того видане се украшене ілюстраціями. Нехай се нове видане оживить у нашій тямцї вдячну память про сего знаменитого діяча, творця Кирило-Методиївського Братства, що невсипучим трудом розяснив нам нашу славну минувшину а віщим духом відгадав воскресене самостійної України. Нехай сучасна суспільність, згадуючи вдячним словом великого історика в столїтні роковини його уродин, на взірцях визначних діячів з минувшини кріпить свого духа до народолобовивої праці для будучини України.

У Львові, в грудні 1917 р.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

1.

Князь Володимир Сьвятий.

Наша історія про дохристиянські часи темна і переповнена переказами, котрим годі признати неперечну достовірність; а се тому, бо наші перші літописці писали не ранше другої половини XI-ого в. про події, що збули ся в їх краю в IX-ім і X-ім в. З виїмкою немногих письменних грецьких вістий, не мали вони інших жерел, крім устних народних переказів, котрі задля того підлягали видумкам і змінам. Певно можна сказати, що й український нарід, подібно іншим північно-європейським народам, з християнством одержав дійсні і тривкі основи для дальшого вироблення горожанського і державного життя, без котрих властиво для народу не має історії. З давних часів східну половину нинішньої європейської Росії заселяли народи чудського і туркоманського племені, а в західній половині, крім народів литовського і чудського племені, що сягали своїми оселями до балтійського побережа, жили Словяни під ріжними місцевими назвами над берегами рік: західної Двини, Волхова, Дніпра, Припети, Сожі, Горині, Стира, Случи, Буга, Дністра, Сули, Десни, Оки з їх притоками. Вони жили невеликими громадами, котрих осередком були гóроди — укріплені місця оборони, народних зборів і управи. Не було ніяких постанов, котрі би лучили племена між собою. Признак державного життя не замічаємо. Князьки управляли словянськоруськими племенами, що вели між собою усобицї і не могли обопільно і одностайно себе обороняти проти чужоземців, тому й часто орудували ними чужі. Сї племена обожали природу, признавали умову людську силу предметам і появам зверхньої природи, поклоняли ся сонцю, небу, водї, землі, вітрови, деревам, птицям, каменям і. т. і., а на основі того обожаня природи складали всякі перекази,

вірування, улажували святкованя й обряди. Релігійні їх погляди являлись почасти в виді ідолів, але в них не було ні святинь, ні жерців; тому їх релігія не могла мати признак повсюдності і незмінності. Вони мали неясні погляди про ество чоловіка по смерті; загробний світ уявляли собі продовженем туземного житя і припускали, що на тім світі як і на сім одні невольниками, другі панами. Вони віддавали честь умершим прародичам, уважали їх опікунами і приносили їм жертви. Вірили також в чародійство, т. є. знане тайної сили річий, і вельми поважали чарівників та чарівниць, котрі, як їм здавалось, визначались таким знахарством; з тим вязалось багато забобонних звичаїв, як ворожби, шептаня, завязуваня узлів і таке інше. Особливо сильно вірували в тайну могучість слова і така віра виражалась у множестві заговорів, що й доси задержались у народа. Такому духовому розвиткови відповідали роботи для потреб житя. Вони вмiли ставити собі деревляні хати, укріпляти їх деревляними стїнами, ровами й земляними насипами, робити судна і риболовні наряди, обрабляти землю, плекати домашні звїрята, прясти, ткати, шити, приготовляти страву й напитки — пиво, мід, сивуху, — кувати крушці, випалювати глину на домашню посуду; уживали ваги, міри й монети; мали свої музикальні інструменти; на війну виходили із списами, стрїлами а почасти й з мечами. Всьо, що знали, переходило від покоління до покоління і розвивало ся дуже помалу, та взаємини з Візантійською імперією і почасти з арабським Сходом впливали мало-по-малу на осьвіту руських Словян. З Візантії заходило до них християнство. Коли в половині IX-ого віку похід Руси на Візантію скінчив ся невдачею і буря знищила їх судна, прийняли вони хрещенє, однак потім поганьство опять взяло верх в їх краю; та й після того багато Русинів було в службі у візантійських імператорів у Греції, приймали там християнство й приносили его до своєї вітчизни. В половині X-ого віку київська княгиня Ольга прийняла сьв. хрещенє. Однакож були то тільки приготівні появи. За князів так званого Рурикового дому панувало справдешне варварство. Вони накладали на руські народи дань, підчиняли собі до певного ступня, лучили їх в цілість; але їх власть не мала державних прикмет, тільки

наїздничі або розбійничі. Окружали ся вони дружиною, шайкою удальців, жадібних грабежу і розбоїв, складали

Князь сьв. Володимир Великий.

з охотників всіляких племен військо (ратників) і набігали на сусідів, на краї Візантійської імперії, на східні сторони прикаспійські і закавказькі. Вони виправляли ся за здобичю.

Того домагались і від підчинених народів, що були приневолені платити данину; а чим більше можна було з них брати, тим більше брали. Однак ті, що брали данину, не приймали на себе ніяких обов'язків за ту данину подавати підданам які небудь вигоди. З другого боку князі і їх дружинники дбали тільки про данину і добич і не вводили нічого в жите підданих, не ломали їх обичаїв а лишали їх внутрішній устрій, щоби тільки платили данину й побори.

Такий варварський лад громадського життя змінювався з прийняттям християнської релігії; з нею перейшли з Візантії — найбільш освіченої держави тогочасної — до нас правні і державні розуміння та засновки умовою й літературної діяльності. Прийняття християнства було переворотом, що оновив і оживив Русь та вказав їй історичну дорогу.

Сего перевороту довершив Володимир, названий Святим, чоловік великий на свій час. Жаль тільки, що жите його нам мало звісне в подробицях. Літописи, що переказують його історію, подають чимало таких прикмет, про котрих достовірність скорше можна сумнівати ся, чим давати їм віру. Відкидаючи всьо сумніве, обмежимо ся на короткі вісти, котрі при всій своїй скупості все таки доволі доказують надзвичайну важність значіння Володимира в українській історії.

Володимир був сином воїнного князя київського Святослава; сей ходив на Хазар, що панували в південно-східній Росії, взяв їх город Саркел на Дону, побідив прикавказські народи: Ясів і Касогів, завоював Болгарію на Дунаю, однак був приневолений після завзятої оборони відступити її грецькому імператорови. В повороті з Болгарії на Русь убили его Печеніги, нарід туркоманського племені. Новгородці вівзвали Володимира ще в хлопчій віці на княжий столець і він поїхав у Новгород разом із своїм дядьком Добринею, братом матери Малуші, що була ключницею бабки Ольги. По смерті Святослава почала ся між его дітьми усобиця. Київський князь Ярополк убив брата свого, деревлянського князя Олега. Володимир утік із своїм дядьком у Швецію і вернув у Новгород з чужоземним війском. Вражда між ним і Ярополком поветала з того powodu, що дочка князя полоцького Рогніда, котрої

руки просив Володимир, відказала ему сими словами: „Не хочу роззути (роззуті жениха — весільний обряд; роззуті — замість: вийти за муж) сина рабині“, дорікаючи ему низким походженням по матери, і вибиралась вийти за Ярополка. Володимир завоював Полоцк, убив Рогволода, полоцького князя, і оженив ся насильно з Рогнідою. Вслід за тим овладів він Києвом і убив свого брата Ярополка. Літописець наш зображає загально Володимира жорстоким, кровожадним і женолюбивим; однак ми не можемо довіряти такому зображенню, бо з усього видно, що літописець вмисне хоче наложити на Володимира-поганця скільки можно багато чорних красок, щоби тим ярчійше вказати на чудотворне дійство благодати хрещення і представити тогож князя в дуже світлім виді по прийняттю християнства.

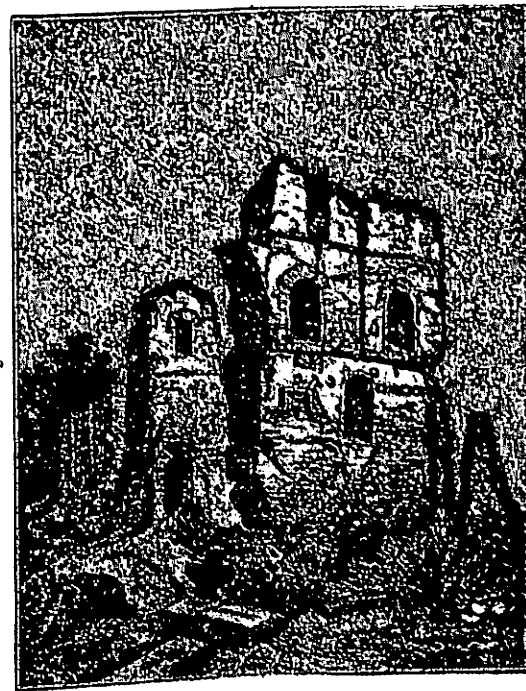
Досить певно можно прийняти сю вість, що Володимир ще яко поганець овладів більшим простором нинішньої Росії і дбав про розширенє своєї держави та про укріпленє своєї влади. Таким способом овладів він новгородською землею — берегами рік: Волхова, Неви, Мсти, Луги, — землею білозерською, землею ростовською, землею смоленською у верхівях Дніпра і Волги, землею полоцькою на Двині, землею сіверською над Десною і Сеймом, землею Полян або київською, землею деревлянською (східною частию Волині) та імовірно також західною Волиню. Радимичі, що жили над Сожею, і Вятичі, що жили над берегами Оки і єї приток, хотіли виломати ся з підданьства, однак їх покорено. Володимир виміг данину навіть на віддалених Ятвях, полудикім народі, що жив у лісах і болотах нинішньої городненської губернії. Не треба однак думати, щоби се панованє мало державний характер: воно обмежало ся на збираню данини, де можна було її збирати, і таке збиранє було похоже на грабіж. Сам Володимир укріпив ся в Києві з підмогою чужоземців — Скандинавів, званих у нас Варягами і роздав їм городи, відкіля вони із своїми оружними дружинами могли збирати данину від населенців.

В 988 році прийняв Володимир християнство. Обставини, що попереджали і супроводили сю подію, подані з казочними прикметами, зовсім властивими устним пере-

казам, записаним вже досить давно по означеній події. Певно тільки то, що Володимир хрестив ся і в тім самім часі одружив ся з грецькою царівною Анною, сестрою імператорів: Василя і Константина. Хрещене єго відбуло ся імовірно в Корсуні або Херсонесі, грецькім гóроді на південно-західнім березі Криму; відтіль і привіз Володимир у Київ перших духовних і конечні потреби для християнського богослуження. В Києві хрестив він своїх синів і нарід. Нарід без явного опору хрестив ся в Дніпрі, почасти тому, що в самім Києві вже значно розширене було християнство і християни не становили там незначної меншости, а більш усього тому, що у поганців на Русі не було стану жерців, котріб розяснили народови переступство такого перевороту після поганського погляду і побуджувалиб товпу до опору. Саме давне русько-словянське поганьство не мало означеного характеру, загального для всіх, в розуміню позитивної релігії, і основувало ся на многих забобонах і виображеннях, що при невіжі й опісля легко зберегали ся по явнім прийнятю християнства. Більшість вступала в нову віру і сповняла обряд хрещення, не знаючи, що робить. Борба поганьства з християнством виражала ся тим, що й дальше держали ся поганських звичаїв і берегли поганські забобони; така борба відбувала ся довгі віки після Володимира: однак се не було перепорою українському народови прийняти хрещене, в котрім спершу не добачав нічого противного, тому що не розумів єго змислу. Тільки поступенно і немногим відкривало ся дійсно сьвітло нової науки.

Володимир пильно займав ся розширенем віри, хрестив нарід у землях єму підвласних, ставив церкви, назначав духовних. У самім Києві збудував він церкву сьв. Василя і церкву Богородиці, так звану „Десятинну“, названу так від того, що князь назначив на удержанє тої церкви і єї духовенства десяту часть княжих доходів. Для сильного скріпленя новопринятої віри, постановив Володимир розширити книжну просьвіту і тому казав у Києві й інших містах брати дітий у знатних людей і віддавати їх в науку. Таким побитом на Русі за яких двацять літ виросло поколіне людей, котре що до висоти понятій і що до круга відомостей далеко сягнуло вперед від сего стану,

в якім находились їх родичі; сї люди стали не тільки основниками християнської суспільности на Русі, але також провідниками просьвіти, що переходила враз з релігією, борцями за державні і горожанські засновки. Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім зрозумів вірну дорогу до сильного введеня засновків нового житя, котрі хотів защипити в своїм полудикім народі; і проводив свій намір, не зважаючи ні на які трудности. Літописець говорить, що матери, віддаючи дітий до школи, плакали за ними, як за вмерлими.

Останки десятинної церкви в Києві.

Володимир являє ся по хрещеню дуже добродушним. Проникнутий духом християнської любови, він не хотів назіть карати злодіїв і хоч спершу згодив ся був на поради корсунських духовних, що були коло него в Києві, однак потім за порадою бояр і городських старців установив карати переступників тільки грошевою пенею — вирую, після давних звичаїв, зважаючи й на те, що такі кари будуть помнажати засоби на удержанє війська.

Володимир-зберіг племінну словянську веселість і годив її з вимогами християнської релігії. Він любив бенкети й празники, однак бенкетував не з самими своїми боярами, але хотів ділити ся своїми радощами з усім народом — з старими й малими; він виправляв бенкети особливо в більші церковні празники або при нагоді посьвячення церков, що тогді було важною подією.

Він призивав нарід з усіх сторін, кормив, поїв усіх, що приходили, роздавав бідним все потрібне, а навіть дбав про тих, що не могли з якої небудь причини явити ся на княжий двір, і казав розвозити по місті страву й напитки. Однак хоч так мирно проводив час, не забував воювати ворогів. Тоді київську Русь непокоїли Печеніги, нарід кочовий і наїздний. Майже ціле століте нападали вони на Русь і за вітця Володимира, в часі єго неприяви, мало-що не взяли Києва. Володимир відпер їх успішно, а що дбав і про помножене військової сили, і про побільшене населеня в краю около Києва, населяв гóроди, що заложив по берегах рік Сули, Стугни, Трубайла, Десни, або укріплені міста поселенцями з ріжних земель не тільки русько-словянських але й чудських. В 992 році відняв у польського короля червенські гóроди, нинішню Галичину, і прилучив до Руси сей край, населений Хорватами, віткою русько-словянського племени.

Перед кінцем життя дізнав Володимир великого смутку: син єго Ярослав показав ся неслухняним вітцеві і готовив ся іти на него. „Теребите путь и мостите мосты“, приказував він; однак смерть постигла єго в сих приготуваннях. Він умер 15-го липця 1015 року в своїм підгороднім селі Берестові.

II.

Київський князь Ярослав Володимирович.

Князюване Ярослава можна назвати продовженєм Володимирового, як що до відносин київського князя до підвласних земель, так і що до змагань о розширене на Руси нових засновків життя, внесених християнством.

Ярослав являє ся вперше в історії бунтівником проти свого вітця. Після переказу літописи князював Ярослав у Новгороді яко підручник київського князя і збирав з новгородської землі три тисячі гривен, з котрих дві тисячі мав відсилати в Київ своєму вітцеві. Ярослав перестав присилати сї гроші і розгніваний отець збирав ся з війском покарати непокірного сина. Ярослав утік у Швецію найняти затажців проти вітця. Смерть Володимира спинала війну. Зваживши тодішні обставини, можна однак припустити, що були ще глубші причини незгоди між сином і вітцем. Діти Володимира були від ріжних материй.¹⁾

¹⁾ Одні літописні вiсти називають Ярослава сином Рогніди, та інші противорічать сему і подають, що Володимир мав від нещасної княжни полоцької одного тільки сина Ізяслава і відпустив Рогніду з сином у землю єї вітця Рогволода; з того часу потомки Рогніди князували осібно в Полоцку і між ними й потомством Ярослава була ненастанна родова неприязнь, котру піддержували перекази про їх предків. З роду в рід переходив такий переказ, що Володимир, дождавшись з Рогнідою сина Ізяслава, її покинув і дав уводити ся іншим жінкам. Рогніда покусилась з мести за свого вітця і за себе убити Володимира в сні, однак Володимир пробудив ся в час і вхопив її за руку в сій хвилі, коли вона над ним держала ніж. Володимир велів їй одіти ся у весільну одіж, сісти в богато пристроєній комнаті і дождати єго: він обіцяв власною рукою її убити. Але Рогніда навчила малолітнього сина свого Ізяслава взяти в руки голий меч і, вийшовши на зустріч вітцеві, сказати: „Отче, ти думаєш, що ти тут сам оден!“ Володимир зворушений видом сина, сказав: „Хто думав би, що ти тут будеш!“ — потім кинув меч і прикликавши

Володимир любив з усіх синів найбільше Бориса. Разом з його меншим братом Глібом називають його наші літописи сином „болгарині“, а інші пізніші вісти сином грецької царівни. Наші історики, бажаючи сполучити ці вісти, припускають, що царівна, віддана за Володимира Святиого, не була рідна а стрийна сестра грецьких імператорів, дочка болгарського царя Петра. Чи вона була стрийна сестра Василя і Константина, чи рідна — доси не рішено, але на всякий случай дуже імовірно, що Борис і Гліб були дітьми тої царівни; Володимир яко християнин давав їм перед між іншими синами і вважав їх більш правесними родом, раз що з їх матірю звінчався по християнськи, а друге що вони визначались походженням по матери з царської крови.

Володимир, розмістивши синів по землях, держав Бориса близько себе, явно бажаючи передати йому по собі київське князівство. Тому-то, як видно, зброївся Ярослав проти вітця, яко старший літами від Бориса, а тим більше з того поводу зброївся Святиополк, старший літами від Ярослава. Літописи називають Святиополка сином монахині грекині, жінки Ярополка, котру Володимир взяв собі по браті, як говорять, вагітною, і тому не відомо, чи Святиополк був сином Ярополка чи Володимира; та чи в однім чи в другім случаю Святиополк був віком найстарший з усіх інших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни із сином. Бориса тоді не було у Києві: отець виправив його на Печенігів. Бояри, прихильні Борисови, скривали три дні смерть Володимира, здає ся до

„бояр“, передав під їх суд свою справу з жінкою. „Не убивай її — сказали бояри — задля її дитини; поверни їй з сином батьківщину її вітця“. Так оповідає переказ неперечно дуже розповсюджений в давих часах. Внуки Рогволода, памятаючи після переказу сю подію, враждували на внуків Володимирового сина, Ярослава, котрим окрім полоцької землі, що остала ся в руках нащадків Рогволода з материнського боку, дістала ся під управу вся остальна руська земля. Коли в такий переказ, а потверджує його вікове відокремлене полоцьких князів від Ярославового роду, то годі вважати Ярослава сином Рогніди.

Та яко нерідний брат полоцького князя, вже за життя Володимира відділеного, Ярослав не був рідним братом і других синів свого вітця.

того часу, поки міг вернути Борис; однак не дждавшись Бориса, були приневолені похоронити Володимира. Святиополк нахилив до себе Київлян дарами і хитрощами; вони признали його київським князем: хоч старшинство по роді давало йому право на князюванє, однак потреба ще було потвердження і згоди народу, особливо тоді, коли були інші претенденти. Положенє його однакже й мимо того не було сильне. Куплена прихильність Київлян могла легко змінити ся. Діти християнської царівни мали перед ним моральне першенство, могли крім того призвати чужинців, а особливо Борис міг в кождім случаю бути для нього небезпечним суперником. Святиополк позбув ся обох, піславши тайних убийців. Бориса убито на берегах Альти, недалеко Переяслава; Гліба — на Дніпрі, недалеко Смоленська.

То довелось і третьому братови, Святославови деревлянському, котрий, почувши про безпеку, утік в Угорщину, однак його дігнали в Карпатських горах і убили. Двох перших опісля причислили до збору святих: опис їх смерти послужив предметом до реторичних повістий. Тих князів вважали довго покровителями княжого роду і оборонцями руської землі, так що багато побід Русинів над чужинцями приписувано прямому вмішаню святих синів Володимира. Третій брат Святослав не дізнав такої чести, мабуть тому, що перших вивисшало в очах Церкви походженє від матери, котра принесла з собою християнство на Русь.

Ярослав не знав нічого про смерть вітця і привів у Новгород Варягів та розставив їх по дворах.¹⁾ Заходці стали розпустувати; та проти них присягли ся і повбивали Варягів у дворі якогось Поромони. Ярослав, з пімсти

¹⁾ Варягами (Varingiar) звали ся населенці скандинавських півостровів, що служили у византийських імператорів і переходили із свого краю в Грецію скрізь руські землі водяною дорогою по ріках від Балтийського моря до Чорного. А що Русини в образі тих людей познакомились із Скандинавами, то перенесли їх станову назву на назву загальну населенців скандинавських півостровів. Пізніше назва та розширилась у своїм значіню і під іменем Варягів стали розуміти загально західних Европейців, подібно як нині простий нарід називає всіх західних Европейців Німцями.

за то, завізав до себе в Раком (близько Новгород, за Юревим монастирем) винників сприяженя ніби для угощення і казав їх повбивати. Слідуючої ночі потім прийшла до нього вість від сестри Предислави про смерть вітця і убиство братів. Тоді Ярослав явив ся на віче (народні сходини), жалувал за свій віроломний поступок з Новгородцями і спитав ся їх, чи годять ся йому помочи. „Хоч ти, княже, повбивав наших братів, однак ми можемо за тебе бороти ся“, відповіли йому. Новгородці мали вираховане в тім, помагаючи Ярославови; на них тяжила зависимість від Києва, що мала стати ще тяжшою за Святиполка, судячи по його жорстокости; Новгородців обидило також горде поведжене Київлян, що вважали себе панами. Вони піднялись за Ярослава, та разом з тим піднялись і за себе, і не помилились у вирахованю, бо потім Ярослав, обовязаний їм за свій успіх, дав пільготну грамоту, що визволяла їх від прямої власти Києва і вернула Новгородови з його землею давню самостійність.

Ярослав виступив у похід проти київського князя в 1016 році з Новгородцями, котрих літописець числить до 40.000; з ним було також до 1.000 Варягів під начальством Еймунда, сина норвегського князя Ринга. Святиполк виступив проти нього осеню з Київлянами й Печенігами. Неприятелі стрітили ся під Любечом і довго (після літописий три місяці) стояли оден проти другого на противних берегах Дніпра; ані одні, ані другі не сміли перші переправити ся через ріку; наконець Київляни роздратували Новгородців зневажливими насмішками. Святиполків воевода виїхав наперед і кричав: „Ах, ви сякі-такі теслі, чого ви прийшли з тим хоромцем (будівничим); от ми заставимо вас покласти нам хату!“ — „Княже“, закричали Новгородці, „як ти не підеш, то ми самі ударимо на них!“ і вони перевезли ся через Дніпро. Ярослав знав, що оден з воеводів київських йому прихильний, і тому післав до нього в ночі отрока і казав йому так натякнути: „Що робити? меду мало варено, а дружини багато“. Київлянин відповів: „Хоч меду мало а дружини багато, то на вечер треба дати“. Ярослав зрозумів, що в сю ніч треба напасти, і виступив до бою, а дружині своїй дав такий приказ: „Повяжіть свої голови платками, щоби відріжнити своїх!“

Святиполк заложив свій табор між двома озерами і, не сподіючись нападу, цілу ніч пив і веселив ся з дружиною. Новгородці несподівано ударили на нього. Печеніги стояли за озером і не могли помочи Святиполкови. Новгородці притиснули Київлян до озера. Київляни кинулись на лід, але лід був ще тонкий і багато втонуло в озері. Побитий Святиполк утік у Польщу до свого тестя Болеслава, а Ярослав війшов до Києва.

Болеслав, званий Хоробрим, бажав розширити своє польське володарство. Він побачив добру нагоду вмішати ся в усобиці руських князів для своїх користий, і в 1018 році пішов разом із Святиполком на Ярослава. Ярослав випередив неприятелів, виступив проти них на Волинь і стрітив ся з ними на берегах Буга. Тут знов повторив ся руський звичай дратувати неприятеля. Виховник і воевода Ярославів, Будий, їздив по березі і кричав, указуючи на Болеслава: „От, ми тобі тріскою проколемо череве твоє товсте“. Не стерпів такої зневаги хоробрий Болеслав: „Коли вас не доторкує така догана“, сказав до своїх, „я сам оден згину!“ і кинув ся в брід через Буг, а Поляки за ним. Ярослав не був готовий до бою, не видержав напору й утік з чотирма із своїх людей у Новгород.

Болеслав заволодів Києвом та не звернув його Святиполкови, але засів у нім сам і приказав розмістити свою дружину по містах. Київ мав багато принадного для воївників. Данина з підвласних руських земель збогачувала сей гóрод; торговля з Грецією і Сходом громадила в нім плоди тодішньої просвіти. Жити в нім було весело. Болеслав хотів, підчас побуту в Києві, правити своєю державою і вислав відтіля посольства в західну і східну імперію. Але такий поступок скоро роздратував Святиполка і Київлян. Святиполк став у своїм князюваню підручником чужого володаря, а Поляки почали поводити ся з Київлянами, як пани з невільниками. Тоді почали Русини в порозуміню з Святиполком убивати Поляків. Розміщені по гóродах Поляки не могли собі помочи. Болеслав утік, але вспів забрати з собою княже майно і Ярославових сестер. Він перше сватав одну із сестер Ярославових, Предиславу, але йому відмовлено. Тепер взяв він її до себе насильно з пімсти.

Тимчасом Ярослав квапно прибув у Новгород і хотів далше утікати за море. Та новгородський посадник тогдішній Коснятин, син Добрині, не пустив його і велів порубати судна; Новгородці кричали: „Будемо ще битись за тебе з Болеславом і Святиполком“. Наложили поголовну данину, з кожного чоловіка по чотири куни — старости платили по 10 гривен, а бояри по вісімнадцять,¹⁾ — наняли Варягів, зібрали багато зтяжців і виправили ся на Київ.

Святиполк, позбувши ся Болеслава віроломним способом, не міг уже більше на нього надіятись. Не в силі удержати Київ, Болеслав усе-таки заняв червенські гори, що забрав був від Польщі Володимир. Святиполк звернувся до Печенігів: на поміч Київлян, як видно, він також не числив. Ярослав став на березі Альти, на тім місці, де убито брата його Бориса. Там в одну з пятниць 1019 року, із сходом сонця, відбув ся кривавий бій. Святиполк побитий утік. Після переказу нашої літописи найшов на нього якийсь дивний страх; він так ослаб, що не міг сидіти на кони, і його несли на ношах. Так приспів він до Берестя. „Утікаймо, утікаймо, за нами гонять!“ — кричав в нестямі. Отроки, що з ним були, послали розвідатись, чи не гонить хто за ними; та нікого не було, а Святиполк усе кричав: „От, от, гонять, утікаймо!“ і не дав стати ані на хвилю; та загнав ся десь „у пустиню між Чехів і Ляхів“, і там закінчив жите. „Могила його в тім місці і до сього дня“, говорить літописець „і з неї виходить смід“.²⁾ Память Святиполка покрила ся неславою між нащадками і при нїм остало в історії прозвище „Окаянного“.

¹⁾ Куна первістно к у н и ц я, кунина скірка, бо скірки були мірою цінности річий; відтіль слово куна стало означати монетну одиницю. Гривна — властиво вагова одиниця, але в переноснім розумінні стала грубою монетною одиницею в роді англійського фунта штерлінгів. Первістно гривна срібла = фунтови, потім зменшилась = окло пів фунта, гривна кун приблизно сім з половиною разів менша гривни срібла.

²⁾ Після скандинавських вістий Святиполк згинув на межах Руси, убитий Варягами.

Ярослав засів на столі¹⁾ в Києві і був приневолений видержати борбу і з іншими свояками. Полоцький князь Брячеслав, син брата його Ізяслава, в році 1021 напав і ограбив Новгород, взяв у полон багато Новгородців та вернув у Полоцк; але Ярослав дїгнав його на ріці Судомірі, відбив новгородських полонників, відняв грабіж з Новгороду, а потім помирился з ним і відступив йому володарство над Витебском і Усьвятю.

В 1023 році довелось Ярославови бороти ся з братом Мстиславом. Сей князь, після давних вістий дужий тілом, краснолиций, з великими очима, відважний у бою, щедрий для дружини, дістав від вітця уділ у далекій Тмуторокані, прославив ся богатирською сміlostю а особливо поединком з касожським князем Редедю, що довго задержав ся в пам'яті на Руси і був улюбленим предметом старинних пісень. Русини з тмутороканської області, часто воювали з сусідами своїми Касогами. Князь касожський, іменем Редедя, завізав Мстислава до поединку з тою умовою, що хто з них у борбі буде витязем, той забере майно, жінку, діти і землю звитяженого. Мстислав прийняв завізане. Редедя був ростом велитень і незвичайно сильний; Мстислав знемогав у борбі з ним, та помолив ся до пресв. Богородиці і пообітував збудувати в єї імя церкву, коли переможе свого ворога. Після того зібрав він усі свої сили, звалив Редедю на землю і зарізав ножем. Після умови забрав потім Мстислав його майно, жінку і діти, наложив на Касогів данину і збудував у Тмуторокані церкву в імя пресв. Богородиці з вдяки, що помогла йому в небезпечній хвилі. Сей то князь-богатир підняв ся на свого брата Ярослава з підвласними йому Касогами і прикликав на поміч Хазарів. Спершу, користуючись відїздом Ярослава в Новгород, хотів було заволодіти Києвом, та Київляни його не прийняли; силою їх покорити, здає ся, він не хотів або не міг. Ярослав візав ізза моря Варягів. Примітити треба, що тодішні князі майже все в усобицях були приневолені взивати яких-небудь чужинців. Так було

¹⁾ З того часу про князя, що вступив на князюване, майже все говорить ся в літописах, що „він сів на столі“. Вислів сей годив ся з горядом: нового князя дійсно саджали на стіл у головній соборній церкві, що й означало признание його князем із сторони землі.

й тепер. Візваними Варягами проводив Якун (Гакон) котрого тим затямили собі на Русі, що мав золототканий плащ. Ярослав і Мстислав вступили до бою в сіверській землі недалеко Листвена. Була ніч і страшенна буря. Бій був завзятий. Мстислав виставив проти Варягів Сіверян; Варяги перемагали Сіверян, але на Варягів кинув ся відважний князь Мстислав із своєю сьмілою дружиною — і Варяги стали втікати; Якун втеряв навіть свій золототканий плащ. Оглядаючи рано боєвище, говорив Мстислав: „Ну, як тим не радуватись! Тут лежить Варяг, там Сіверянин, а своя дружина ціла!“ Руські князі ще довго про-являли своє давнє значіне яко проводирі воївних ватаг, і тільки християнство мало-по-малу замінило їх в управників земель.

Витязь не воював дальше з братом. Він післав Ярославо-ви, що втік у Новгород, таке слово: „Ти старший брат, сиди в Києві, а мені най буде лівий бік Дніпра!“ Ярослав був приневолений згодити ся, Мстислав вибрав собі столицею Чернигів і заложив там церкву сьв. Спаса. З того часу брата жили між собою душа в душу і, користуючись безсильністю наслідника Болеслава Хороброго, Мечислава, привернули в році 1031 Червенські городи (Галичину), що заняв був Болеслав; тоді привів Ярослав з Польщі багато полонників і поселив їх у себе над берегами Роси; Мстислав також дістав полонників для поселеня в своїм уділі. Таким робом у людність київської землі вливало ся між іншими польське народне живло.

В році 1036 умер Мстислав на ловах. Він не лишив по собі дітий. Уділ його дістав ся Ярославо-ви, і з того часу київський князь остав до смерти самовластцем руських земель, крім полоцької землі. Жив ще крім нього оден син Володимира Сьвятого, Судислав, у Пскові, та Ярослав за якусь-там провину, зараз по смерти Мстислава посадив його в тюрму в тім-же Пскові, і нещасний сидів там аж до смерти Ярослава. Спершу Ярослав сам часто заїздив у Новгород і проживав там довше, а в неприяві его правив посадник. Коснятин, син Добрині, що не пустив Ярослава втікати за море, стягнув опісля на себе гнів князя; його заслано в Ростов, потім убито в Муромі. В році 1038 Ярослав посадив у Новгороді сина свого Володимира,

а по його смерти в 1052 році сина свого Ізяслава, і з того часу в Новгороді постійно вже були осібні князі; особливо в перших часах вибірано старших синів київського князя.

Анна Ярославна, королева французька.

Ярослав розширив обшир Русі завойованєм нових земель. Крім прилуки червенських гóродів, забраних від Польщі, він щасливо воював з Чудю і 1030 р. заложив

у чудській землі гóрод Юриєв, названий так після християнського імени Ярослава, котрий у хрещеню одержав імя Юрия. В 1038-ім і 1040-ім р. виправляв ся він на Ятвягів і Литву і наложив на них данину. Червенські гóроди все ще були спірною обширю між Польщею і Русю, та Ярослав укріпив їх при Русі тим, що помирился і споріднив з польським князем Казимиром. Ярослав віддав за нього свою сестру. Казимир замість віна¹⁾ звернув вісімсот руських полонників, що колись забрав Болеслав: в тих часах цїнили дуже людей, бо не доставало рук потрібних для оброблення поля і оборони краю. Дуже імовірно, що тоді Казимир відступив руському великому князеві нарешті і червенські гóроди, а за те Ярослав допоміг йому заволóдити Мазовією. Не так щасливо закінчилась Ярослава морська війна з Грецією, остання в руській історії. Між руськими купцями і Греками повстала суперечка, в котрій убито одного Русина. Ярослав вислав 1043 р. проти Візантії сина свого Володимира і воеводу Вишату, та буря розбила руські судна і викинула на берег Вишату з шість тисячами войовників. Греки оточили їх, взяли в полон і привели в Царгород. Там Вишаті і многим Русинам викололи очи. Але Володимир відбив на морі щасливо напад грецьких суден і вернув до рідного краю. В три роки заключено мир; сліпців випустили з усіма полонниками, а для скріплення спокою грецький імператор Константин Мономах віддав дочку свою за сина Ярослава, Всеволода. Не одно се було споріднене Ярослава з чужоземними самовластцями свого часу. Одна дочка його, Єлисавета, була за норвегським королем Гаральдом, що лишив навіть нащадкам стихотвір; в нїм оспівує свої вóвнні виправи і жалує ся, що красавиця руська холодна до нього. Друга дочка Анна вийшла за французького короля Генриха I., і в новій вітчині приступила до римсько-католицької Церкви, що тоді тільки-що відпала від єдності із східною. Сини Ярослава (мабуть Вячеслав і Святослав) були жонаті з німецькими княжнами.

Ярослав більш усього лишив по собі пам'ять в історії України своїми ділами внутрішнього устрою. Не дармо

¹⁾ Плата, що дає після давного звичаю жених родичам або братам молоді.

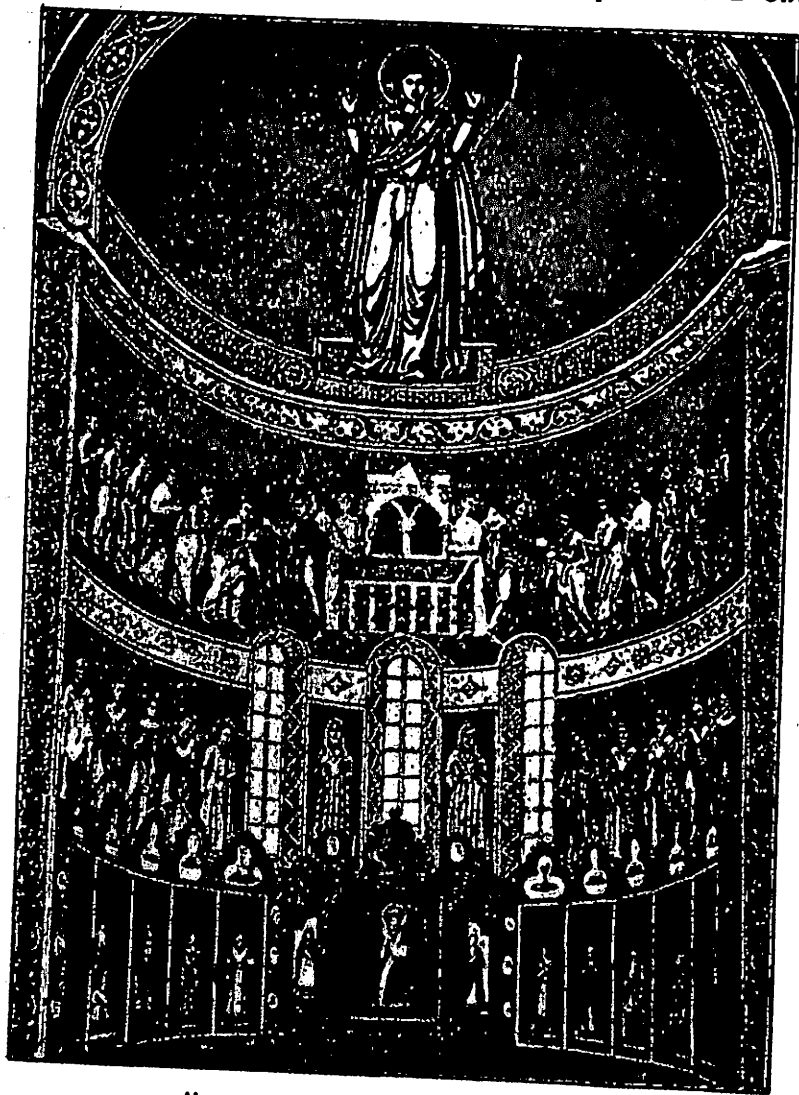
підчас борби із Св'ятополком Київляни називали його „хоромцем“, охочим до будованя. Дійсно мав він пристрасть до будованя. В 1037 р. напали на Київ Печеніги. Ярослав був у Новгороді і поспішив на полудне з Варягами і Новгородцями. Печеніги страшною силою підступили під Київ але їх розбито на прах. (З того часу вже набіги

Собор св. Софії в Києві.

їх не повтарялись. Часть Печенігів поселила ся на Україні, і ми в пізнійших часах бачимо їх на рівні з Русинами у військах руських князів). В пам'ять сеї події збудував Ярослав церкву св. Софії в Києві на тїм місці, де точив ся завзятий бій з Печенігами. Церкву св. Софії будували

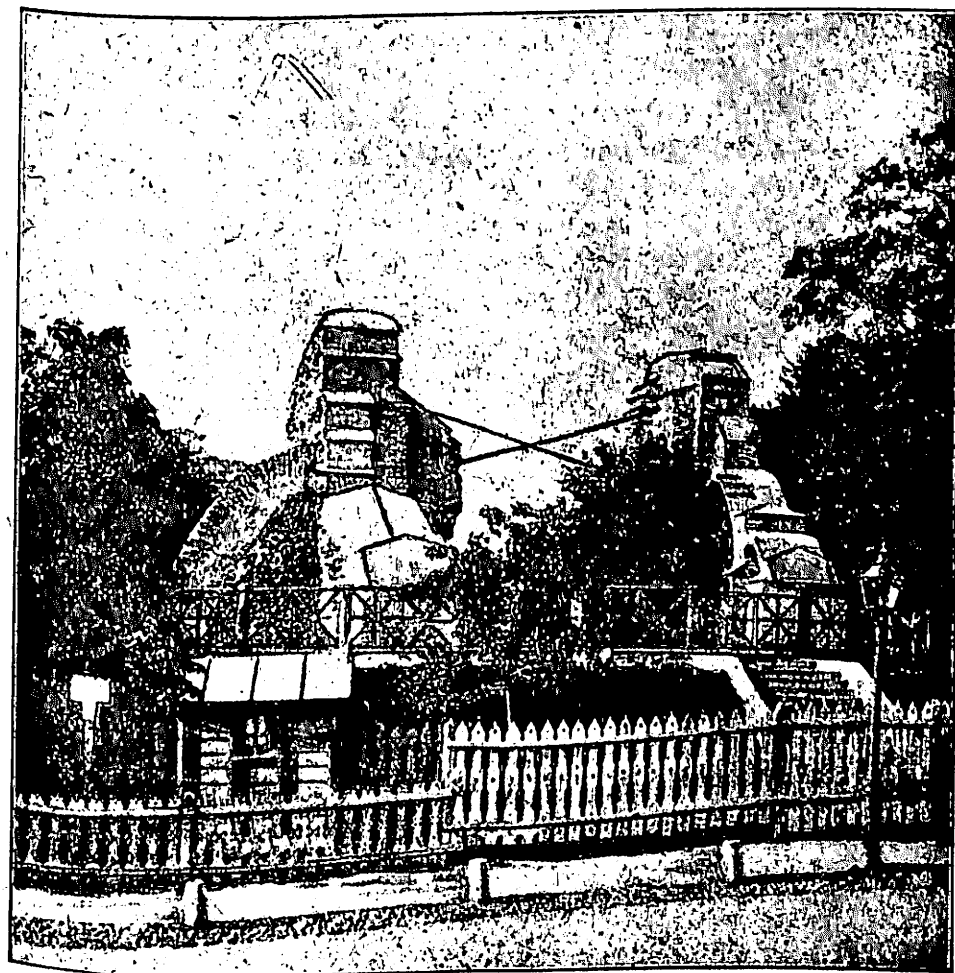
грецькі будівничі і украшали грецькі митці. Мимо пізнійшої перебудови і прибудови ся церква доси може служити взірцем византийського будівництва тогочасного не тільки на Україні але й в усій Європі. У нас се олинка будівля XI-ого віку, що зберегла ся в порівнаню в більшій

Нерушима стіна в Соборі св. Софії.

цілості. В первіснім своїм виді була се подовгаста камінна будівля, зложена з величезних цегольних плит і почасти дикого каменя; довга на 52 аршинів а широка около 76 аршинів. Висока була від 60 до 70 аршинів. На північній,

західній і південній стороні були зроблені камінні хори, піддержувані товстими стовпами з трема арками внизу і вверху на південній і північній стороні; олтар тричастний, півкруглий з вікнами, а поруч него були дві каплиці. Будівлю осьвічувало пять бань, з котрих найбільша була над

Золоті Ворота в Києві.

серединою церкви, а чотири над хорами. Олтарні стіни, олтарні стовпи і головна баня були украшені мозаїкою, а інші стіни стінною живописю.¹⁾ З верха церква була

¹⁾ Тепер з давньої мозаїки остало ся на головнім олтарнім зводі зображене Богородиці з піднятими руками, а внизу на тій-же стіні часть Тайної Вечері, а ще низше під нею часть зображень різних

обведена присінком, з котрого на двох сторонах, південній і північній, провадило двоє крутих сходів на хори. На тих сходах були намальовані зображення різних случаїв з життя сьвітського, як то: княжих ловів, княжого суду, народних забав і т. п. (Сі фрески є доси, хоч троха підправлені).

Крім сьв. Софії Ярослав збудував у Києві церкву сьв. Ірини (тепер уже її нема), монастир сьв. Юрія, розширив Київ з західної сторони і поставив так звані Золоті Ворота з церквою Благовіщення над ними. З його наказу збудував у Новгороді син його Володимир 1045 р. церкву сьв. Софії на взір київської, хоч меншу розмірами. Ся церков стала головною сьвятиною Новгороду.

Часи Ярослава визначали ся розповсюдженням християнської релігії по всій Україні. Тоді вже виросло покоління тих дітей, котрих Володимир віддавав на книжну науку. Ярослав в тім згляді продовжав діло свого вітця; по крайній мірі маємо вість, що він у Новгороді зібрав 300 дітей у старостів і попів і віддавав їх „учити ся книгам“. У Суздальській землі в 1024 р. сам Ярослав боров ся проти поганьства. Повстав у сій стороні голод. Ворожбити навчали людей, начеб то старі баби скривали у себе жито і всякий достаток. Нарід зворушив ся і кілька женщин убито. Ярослав прибув у Суздаль, покарав ворожбитів і прихильників їх засадив у вязниці і навчав нарід, що голод се кара Божа а не походить від чародійства старих. Християнство сильнійше стало ширити ся в сій землі між Мерю. Найглибше вкорінилась нова віра в Києві і тому там будували оден монастир за другим. Помножене єпископских катедр вимагало установи головної катебри над усіма або митрополії. Ярослав положив початок руській митрополії разом з будовою сьв. Софії. Першим митрополитом за Ярослава являє ся Теопемпт, що посьвячував в 1039 р. Десятинну церкву, котру на ново перебудував Ярослав.

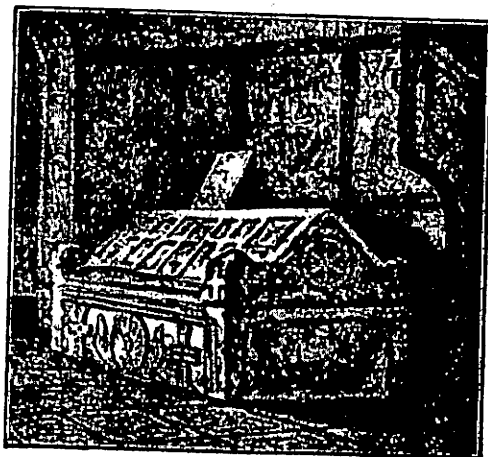
сьвятих. На олтарних стовпах зображене Благовіщення; лівобіч Ангел з віткою, а на протиположенім стовпі прядуща Богородиця. Крім того зберегла ся часть мозаїки в бані. Давна стінна живопись в XVII-ім віці була заштукатурена і на штукатурці були нарисовані інші зображення, в XIX-ім віці була нова штукатурка відбита, відкрита і підправлена, але не зовсім удачно і в деяких місцях дуже самовільно

В р. 1051 замість Теопемпта поставив був собор руських єпископів Іларіона, родом Русина, чоловіка замітно ученого на свій час, як показує збережений по нїм твір „О благодати і законї“. Сам Ярослав любив читати і бесїдувати з книжними людьми; він зібрав знавців і поручив перекладати з грецького на руський язик різні твори духовної основи і переписувати вже переложені: таким робом зложив ся книгозбір, котрий Ярослав велїв берегти в сьв. Софії. Київський князь, як видно, наміряв осьвятити в очах народу свій княжий рід і в тій цілі, утвердивши ся в Києві, переніс тіло Гліба і положив поруч тіла Бориса у Вишгороді: з того часу вони стали притягати до себе нарід на поклони; говорили, що тіла їх були нетлінні і що коло їх гробу слабї видужували. В 1044 р. відбув Ярослав дивний обряд: він приказав викопати з землі і хрестити в Десятинній церкві кости своїх дядьків Олега і Ярополка а потім похоронити їх у церкві.

Ярослав дав почин до збірника давних законів під назвою „Руської Правди“. Сей збірник зберіг ся в кількох різних, то більше то менше повних редакциях; містить він права, установлені в різних часах і місцях, чого не можна докладно означити. До нас дійшла одна із старших редакцій і не сягає раньше як до кінця XIII-ого віку. Неперечно декотрі із статей уложено за синів і внуків Ярослава, про що прямо сказано в самих статях. Учені уважають перші сімнайцять статей того збірника приналежними часам Ярослава; однак годї заперечити, що мабуть і многі із слідуєчих статей первісно відносять ся до йогож часів. Головним предметом установ Ярославогих — случаї обид і шкід, наношені одними лицями другим. Загально, як за убийство так і за скалічене і побите вільна була пимста; за убийство міг законно мстити ся брат за брата, син за вітця, отець за сина і братанич за дядька. Колиж не було пимсти, тоді платили князеви „виру“, різних розмірів, відповідно якости обиди і стану обидженого; таким робом за убийство всякого вільного чоловіка платили 40 гривен, а за княжого мужа 80. Мабуть до часів Ярослава можна віднести постанову про „дику виру“, котру платила князеви вся громада або верв (від верівки, котрою сьмірювано приналежну

громаді землю) в тім случаю, коли на землі громадській доконано убийства, а не можна було пошукувати на убийці.

Коли хто найшов у кого-небудь украдену свою річ, міг її зараз узяти, наколи попередно об'явив про крадіж на торзі; а як не об'явив, повинен вести злодія на звід, т. є висліджувати, якою дорогою дістала ся йому та річ. Такого порядку держали ся в справі збігця або вкраденого холопа. Коли обжалований випирав ся, діло рішали судом з 12 вибраних людей.

Домовина кн. Ярослава Мудрого.

Ще перед смертю розмістив Ярослав по руських землях своїх синів. У Новгороді був старший син його Володимир, що вмер ще за життя вітця в 1052 р. В Турові був другий син Ярослава, Ізяслав, котрому отець по смерти Володимира віддав новгородське князівство і назначив по своїй смерті київське; в Чернигові Святослав, у Переяславі Всеволод, у Володимирі Волинськім Ігор, а в Смоленську Вячеслав.

Ярослав умер 20. лютого 1054 р. на руках улюбленого сина Всеволода і похований у церкві св. Софії в мраморній домовині, що зберегла ся до сеї пори.

III.

Преподобний Теодозий Лечерський.

В сю добу, коли Русь прийняла християнство, православна Церква жила ся монашим духом і релігійне благочестє було під виключним впливом монастирського погляду. Склало ся виображенє, що чоловік може вгодити Богови більш усього добровільною здержливістю, терпіннями, гнобленєм тіла, відреченєм від усякого земного добра, навіть відцуранєм від собі подібних, — що Богови мила печаль, смуток, сльози чоловіка; а навпаки веселе, супокійне жите єсть догодженєм дияволови і веде до погибели. Образцем богоугодного чоловіка став ся пустинник, що зірвав усякі звязи з людьми; прикладом високої християнської чесноти ставили затворників, що добровільно сиділи в тісній келії, печері, на стовпі, в дуплі і т. п., жили ся нужденною, простою стравою, зобов'язали ся мовчати, мучили тіло тяжкими залізними кайданами і виставляли його на всі невігоди нехарности. Коли не всі ставляли його на всі невігоди нехарности. Коли не всі мали вести таке жите, то всі бодай обов'язані були в набожності зближати ся до такого ідеалу. Слово *спасення* в християнськім розуміню тісно вязало ся із звичаями, що виражали більше або менше таке змаганє. Цілий лад богослуженя був неначеб уложений для монастирського життя: довге читанє і стоянє, багато молитов і правил, надзвичайно складна символіка і обрядовість — все прикладало ся такому людському товариству, де чоловік міг виключно займатися молитвою. Сама основа молитов, що ввійшли в церковний звичай і були уложені затворниками, мала більш признак монастирського, як світського життя. Доконалий затворник був найвисшим ідеалом християнина; за ним, після благочестивого погляду, слідувала монастирська громада — товариство безженних постників і трудо-

виків, що вважали себе справдешним християнським товариством; за його межею був уже „мір“, що доступав спасеня тільки молитвами затворників і монахів і скількозмога зближенем до установ монастирського житя. Тому-то піст, яко одна з тих установ, мав і доси має у народу важне значіне в справі спасеня. Тому-то вступлене в монастир вважали особливо богоугодним ділом, тим більше, коли в сим були злучені здержливість і трудности; тому-то набожний мирянин думав перед смертю вибавити ся від вічної муки і записував у монастир своє майно або сам спішив постричи ся. Хоч вінчане в церкві і признавали сьвятим ділом, однак монаше безженьство ставили далеко висше від подружного житя; набожний чоловік в поучних житеписях і проповідях міг ненастанно стрічати приклади подані яко взірці, як-то сьвятий муж обминав подруже або навіть утікав від жінки для самітного або монастирського житя. Народний благочестивий погляд ішов в сім случаю дальше від самої науки Церкви і всяке зближене полів, навіть в подружю, називав гріхом. Відомо, що й доси многі між народом поясняють первородний гріх Адама і Еви половим аближенем, хоч таке пояснене давно відкинула Церква. Та при всім тім сама Церква признавала безподружне жите висшим подружного і родинного.

Монастиреви, з його уставами, з його релігійними споминами й переказами, суджено було стати ся осередком духового житя, висшим осередком просьвіти, котрої лучі мали падати на наш грішний сьвіт. Коли Божа довготерпелівість щадила сей грішний сьвіт, достойний карі за всі провини і гріхи, то се, після релігійного погляду, завдячував він саме ходатайству тих подвижників, що відреклись від него і згордували його широким путем з усіма втіхами. Вони молили ся за грішний сьвіт і в сім проявляла ся їх любов і служба людській суспільности.

В тих часах, коли духовна діяльність обертала ся майже виключно в релігійнім обсягу а бодай була під сильним впливом релігії, зрозуміло, що монастир став школою для народу; монахи були його наставниками; в монастирях громадила ся книжна наука і значна часть збереженого до наших часів письменства носить на собі монашу ціху.

Так було у византийським сьвіті і то само перейшло до нас. Хоч поруч з тим перенятим напрямом проявляли ся проблески самостійної духової діяльности сьвіжого і здібного народу, та для потомства вони не видержали навізаводів з монастирським духом. Печерський патерик, що містить житя сьвятих черцїв печерського монастиря, став протягом віків твором відомим усьому українському народови, навіть неписьменному; тимчасом поетичний твір XII. віку „Слово о полку Ігоря“, збережений случайно в однім списку, служить сумним сьвідощвом затрати другого рода літератури, що не мала в книжнім сьвіті тої сили, якою тішили ся монастирські твори.

Розуміня про відреченє від сьвіта, про гнобленє тіла, самоту і монастирське жите прийшли до нас, очевидно разом з хрещенем. Хоч у часах Володимира в старинних списках літописи не говорить ся про монастирі, то се певно тому, що християнство що-йно вводили; однак імовірно й тоді вже появили ся перші почини монашого житя. Про часи Ярослава маємо певну вість, що за його князюваня почали ся монастирі й умножили ся черці: сей князь любив духовних а особливо монахів; та перші почини були слабі задля недостачі людей сильних волею. Справдешними основниками монастирського житя були: Антоній, а більш усього Теодозій, що заложили печерський монастир. Звичай викопувати печери і поселяти ся в них задля спасеня повстав в Єгипті і естнував на цілім Сході. Разом з релігійними переказами зайшли до нас і оповіданя про печерників, що вгодили Богу: появили ся наслідувачі. Перший став копати печеру коло Києва Іларіон, сьвященик в селі Берестові, що потім став митрополитом. Коли сей покинув печеру, поселив ся там молодий Антоній, родом з Любеча, що ходив на Атонську гору і там постриг ся в монахи. Повернувши на вітчину, він не вдоволяв ся житєм в монастирях основаних у Києві, поселив ся в печері, моров себе здержливістю, споживав тільки хліб та воду і то лише в день. Скоро однак слава його рознеслась по Києві, набожні люди приносили йому потрібний прожиток. Приклад його вплинув на якогось сьвященика іменем Нікона; він пристав до Антонія і став жити з ним у печері. За ним явив ся третій товариш: се був Теодозій.

Збереглося жите того сьвятого. Воно неперечно давне, бо відоме з рукописий XII-ого віку, і згадує ся в нїм, що написав його Нестор, печерський літописець. Після того житя уродив ся Теодозий з місті Василеві (нині Васильків) і хлопцем переселив ся з родичами в Курск. Він втратив віття в тринадцятім році і остав під доглядом матери, женщины упертої і строгих обичаїв. Змалку замітна була в нїм мовчальність і задумчивість; він усував ся від дитячих ігрищ; релігія стала притягати до себе сю скуплену вдачу: релігійне чуте рано пробудило ся в нїм і заволоділо всїм його житєм. Перше, в чім се проявило ся, було змаганє до простоти; йому противними здавали ся зверхні відзнаки, котрі надавали йому його становище перед низшими в суспільности і він не терпів блискучої одежи а надягав таку, яку носили робітники і разом з ними ходив на роботу. Мати сердилась за се, а навіть била свого сина. Якись подорожні богомольці зацікавили його оповіданнями про Єрусалим, про місця де жив, учив і терпів Спаситель, і Теодозий тайно пішов з ними. Але мати дігнала його, вибила, закувала і держала в оковах, доки не приобіцяв не втікати з дому. Коли вже Теодозий був вільний, став печи просфори. І за се мати сердилась на него, бо вважала, що таке занятє не личить його родови. Материинська самовлада вивела вдруге хлопця з мук: він утік від неї до якогось міста і пристав до сьвященника; та мати знов найшла його і знов вибила. Таке невдоволенє матери набожністю сина обясняє ся поганськими обставинами, в котрих ще тоді жили на Руси люди, бо християнство проникло до них недавно; в Курску, глухим, незначнім місті, не було ні одного монастиря; населенці, хоч хрещені, не познакомили ся ще з монастирським побитом; звичаї монашества для них здавали ся дивними і дикими. Муж, котрого Жите називає власником міста — імовірно княжий муж, Ярославів посадник, — полюбив Теодозия, взяв його до себе до дому і одягав у хорошу одіж. Та Теодозий давав сю подаровану одіж убогим а сам ходив у простій і наложив собі на тіло залізні ланьцухи: він певно чув, що сьвяті затворники носили залізні пута і став їх наслідувати. Мати несподівано побачила сї кайдани, що до крови розідали тіло єї сина, зняла їх і знов його вибила.

Тоді хлопець рішив ся втікати, до чогоб не дійшло. Він чув, що в Києві є монастирі, і туди виправив ся, щоби там постричи ся. Дорога не була коротка, та ще й Теодозий єї не знав; на щастє він стрітив купецький віз, що їхав з товарами в Київ, і не спускав його з очий; йшов за ним слїдом і задержував ся тоді, як віз задержував ся, і знов йшов дальше, як віз рушав з місця. Так дїбрав ся він до Києва. Але київські монастирі ще менше припали до вподоби Теодозию, як Антонію. Молодець був бідний, його нігде не хотїли прийняти в монастирях. Він почув про Антонію, пішов до него і просив, щоб його прийняв до себе.

„Сину — сказав Антоній — печера то місце сумне і тїсне, а ти молодий: я думаю, що ти не витерпиш скорби в сїм місці“.

„Чесний отче — відповів Теодозий — ти всьо предвиджуєш, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї сьвятости. Всьо, що скажеш, буду чинити“.

Він казав Ніконови постричи Теодозия. Було се за князя Ярослава. Мати по чотирох роках вислїдила пропалоного без вісти сина, приїхала в Київ і з великим трудом за помочию Антонія побачила ся з сином.

Теодозий не дав змінити ся ніякими просьбами і мольбами матери і намовив її прийняти постриженє.

Вона рішила ся на то, тільки щоби могла інколи видїти сина, і постриглась у монастирі сьв. Николая (на так званій Оскольдовій могилі).

Мало-по-малу збільшало ся число затворників. Оден молодий чоловік, син боярина, приходив слухати науки затворників і наостанку рішив ся прилучити до них. Нікон постриг його. За ним постриг ся другий, скопец Єфрем, приналежний княжого двору. Ті случаї розсердили проти печерників київського князя Ізяслава Ярославича так, що грозив розкопати їх печеру. Князь посердив ся, але дав спокій затворникам: за то син боярина, пострижений під іменем Варлаама, витерпів більшу борбу із своєю родиною. Він був жонатий. Отець взяв його силою з печери і уживав усяких способів, щоби відвести його від монашества, і поручив його жінці вплинути на него своєю любовою. Оповідач представляє ласканє жінки зовсім так, неначеб дїло йшло

про хитрощі блудниці. Варлаам сидів у куті, не брав поданої йому страви і не зважав на ласканє жінки: так провів він три дні, мовчав і тільки в мисли просив Бога, щоби скріпив його і вибавив від хитрощів жіночих. Наостанку родичі побачили, що нічого з ним не вдіють, і відпустили його із сльозами; оплакувала його повдвіла жінка, плакали слуги, бо любили його; Варлаам нічим не зрушив ся. Місце те в житєписи може послужити образцем тодішнього погляду. Після того погляду, що часто стрічає ся в писанях монахів, поставлене монаше самітне житє висше над подружний союз і родинні звязи, хоч вони все були одобрєні і освячені духом Христової релігії і уставами православної Церкви.

Варлаам поставив над печерою церкву і був ігуменом після того, як Нікон пішов з Києва в Тмуторокань. З того часу тут положено початок до монастирського житя. Незабаром переведено Варлаама на бажанє князя ігуменом у монастир сьв. Димитрия в Києві, а замість него, по благословєнню Антонія, вибрали брата ігуменом Теодозия.

Доси жили всі печерники в тісноті дуже нужденно, жили ся хлїбом і водою, приправляли собі сочевицю в суботи й неділі, але часто в недостачі сочевиці вдовольали ся вареною зелениною. Теодозий переходив усіх своїми трудами, бо був дуже сильного складу тіла. Він усім служив, носив воду, дрова; всі жили ручною роботою, а за призбираний грїш купували собі муку; кождий мав змолоти свою часть; колиж інші устали й відпочивали, Теодозий молов за них. Літними ночами виходив він з печери, роздягав ся до пояса, плїв шерсть на копитка (ногавки) і клобуки (чернечі шапочки), котрі потім продавав для свого прожитку. Підчас роботи сьпівав він псалми, а тимчасом мухи й комарі кусали його до крови. Він перший приходив до церкви на службу божу, а останній виходив, за весь час служби божої стояв на однім місці і не ворухив ся ані трохи. Таке приневолюванє і покїрність приносили йому повагу й вславили його.

Коли Теодозий став ігуменом, показав великий талант в уладжуваню й управі. Зверхні знаки власти не тільки не заманювали його, але були йому навіть осоружні; за то він умів правити самим ділом, як ніхто, і своїм норв-

стенним впливом держав монастир в безусловнім послуї. Він вигледїв відповідне місце для вибудуваня церкви недалеко від печери і небавом збудував там другу церкву в імя Прєсєв. Богородиці, построїв коло неї келії, переселив ся там з братівю з печер і післав там одного монаха до Єфрема скопця в Царгород, з просьбою прислати для новоустроєного монастиря устав. Єфрем скопец, бувший пострижник печерський, прислав Теодозивви устав студийського монастиря в Царгороді, що славив ся сьвятостю своїх сподвижників і ревностю їх в православию підчас іконоборства. Сей устав був отже багато віків уставом печерського монастиря.

Теодозий був дуже строгий, вимагав від братий точного виповнення устава і ненастанно наглядав, щоби монахи не улєкшали собі монаших трудів. Він ночами обходив келії, часто підслухував під дверми, а коли вчув, що монахи розмовляють між собою, то ковтав палксю в двері. Нікому не позволяв мати ніякої власности і коли найшов що-небудь подібного в келії монаха, то кидав в огонь. Ніхто з монахів не сьмїв нічого зїсти крім того, що подавано на спільний стіл. Головне, чого вимагав він — се безмежний послух волі ігумена, послух без усякого розмислу. Се ставлено висше посту, висше всяких змагань зморєня тіла, висше молитов. Всяке переіначєнє приказу ігумена вважали грїхом. Одного разу подав ключар братії на стіл хлїби, котрі ігумен казав подати на попередний день; ключар зробив сю зміну тому, що минушого дня в монастирі були вже інші хлїби. Теодозий велїв хлїби подані не в означєнім дню кинути в воду, а на ключара наложив покуту. Братя були привчені строго і буквально сповняти волю ігумена: одного разу дверник не пустив у монастир князя Ізяслава, тому що той князь приїхав у таку пору, коли Теодозий заборєнив дверникови пускати усторонних у монастирську загороду. Вимагав він від братії строгого жебрачого і пістного житя, а сам був для інших прикладом: їв звичайно тільки житний хлїб, варєну ярину без омасти і пив тільки воду; у великий піст від пущення до пятниці вербного тижня зачиняв ся в тісній печері; все носив на тілі волосяницю, а поверх волосяницї лиху свитку і крім рук не мив ніколи свого тіла.

Теодозий приписував своїм монахам строгу самоту від сьвіта, котрий вважав гніздом усякого зла, але відносив ся до сьвітських людей з християнською любовю: він устроїв коло монастиря дім для калік, сліпих, хромих і давав на них десяту часть монастирських доходів, а в суботи посилав хліби по тюрмах. Хоч монастир мав ненастанні приноси, однак Теодозий не нагромаджував богатств, давав їх другим і часто бували дні, коли монастир нечаяно попав у велику недостачу. Теодозий в тім згляді здавав ся на волю Божу; часто в оправдане такої надії несподівані приноси визволяли братію з недостачі. Сьвітські люди удавали ся до Теодозія з просьбами, щоби заступав ся перед князями і судьями; він помагав їм своїм заступством, бо князі і судії зважали на голос Теодозія яко праведника.

Часто князі приходили до него, а також призивали до себе. Одного разу прийшов він до князя Сьвятослава Ярославича і застав там велику забаву: одні грали на гусях і органах, інші сьпівали пісні. Теодозий сидів і слухав засумований а наостанку промовив: „Чи так буде й на тамтїм сьвітї?“ Князь велів зараз застановити забаву, зважаючи на прияву затворника, а потім уже Теодозий не стрічав у него таких забав; та се не спиняло князя віддавати ся забавам тоді, як не було Теодозія.

Добрі відносини до князів не спиняли Теодозія дорікати їм несправедливими ділами. Коли Сьвятослав вигнав брата свого Ізяслава, Теодозий дорікав йому і в своїм посланню до него порівняв його з Каїном, що вбив брата свого Авеля. Сьвятослав так розсердив ся за се, що грозив заслати печерського ігумена в темницю. „Я тому рад, сказав Теодозий; для мене се наймильшє в житю. Чого мені лякати ся: чи втрати майна і богатств? чи мені розлучати ся з дітьми і селами? Нагими прийшли ми на сьвіт, нагими також вийдемо з него“. Князь перестав дальше прослідувати Теодозія, котрого всі поважали, але й Теодозий перестав дорікати Сьвятославу, а тільки при кожній нагоді просив повернути братови князюванє; також у своїм монастирі велів поминати в ектенях спершу Ізяслава, яко великого князя, а за ним, вже з прихильности, Сьвятослава.

До нас дійшли деякі науки ігумена Теодозія: одні з них звернені властиво до монахів і відносять ся більш до питання богослуженя і монашого житя, інші загально до християн. В одній з наук останнього рода „Про кари Божі“, в котрій Теодозий признає суспільні нещастя як: голод, слабости, напади ворогів, наслідками наших гріхів, що спричиняють кару небесну, — він ганить між іншими ріжні поганські забобони тогочасної громади, що недавно приняла християнство. Таким робом зустріч з черцем, черницею, лисим конем і свинею вважали лихим віщуванєм і то спонукувало йдучого вертати назад. Теодозий нападає також на віруванє в чиханє, на чари, ворожби, зловіщі знаки, лихву, на сьвітські забави, на музику, що тоді складала ся з гуслий і сопілок, на сьміхованців, на поганський обичай цілувати ся з жєнщинами підчас бенкетів; більш усього розводить ся про пиянство, яко хибу тодішньої суспільности, але позваляє при тім пити мірно. Замітно, що Теодозий, у відповіді князєви Ізяславу про деякі предмети релігійні, лагіднійший в правилах о постї, як звичайно церковні вчителі пізнїйших часів. В середі і пятниці приписує він сьвітським людям здержувати ся тільки від мяса а самим черцям від молочних страв. Здержливість від мяса в середі і пятниці не обовязувала безусловно і духовні могли як її накладати так і увільняти (аще сказань еси отцемъ духовнымъ въ среду и пятокъ мясо не ясти, еси отцемъ духовнымъ въ среду и разрѣшеніє приими). Взагалі ніхто не пооть того же и разрѣшеніє приими). Взагалі ніхто не повинен сам накладати собі постів, тільки тоді постити, як каже духовний отець. В господні і богородичні празники, також в день 12-ти апостолів, коли припадають в середу і пятницю, Теодозий позваляє їсти мясо. Теодозий строго відносить ся до іновірців: „Жийте мирно не тільки з друзями, учить він, але й з ворогами, однак тільки із своїми ворогами, а не з ворогами божими; своїм ворогом сей тобі буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина або брата; прости йому всьо; а божі вороги — жиди, еретики, що держать криву віру... Нема лучшої віри як наша чїста, чесна, сьвята; живучи в сїй вірі можна ізбавити ся від гріхів, доступити вічного житя, а тим, що у вірі латинській, вірменській, сараценській, для тих нема житя вічного, ані части із сьвятими“. Він виступав проти віротерпимости:

„Хто хвалить чужу віру, той свою хулить, а хто хвалить і свою і чужу разом, — сей двоєвірець; хто тобі скаже: і ту й другу віру Бог дав — ти скажеш йому: хибаж Бог двоєвірен? Письмо каже: оден Бог, одна віра, одно хрещенє“. У відносинах до латинян Теодозий заборонює православним віддавати за них дочки і брати в них жінки, братати ся з ними, кумити ся, їх цілувати, їсти з ними й пити з одного начиня: коли латинянин буде просити їсти або пити, то дати йому з окремого начиня, а потім виполоскати і змовити молитву. Не менше приказує він князеви всякого невірного, як і правовірного, накормити, одіти й визволити з біди. Більш усіх ненавидів Теодозий Жидів і житєписець його говорить, що він ходив до Жидів їм докоряти, досаджував їм, називав беззаконниками і відступниками і бажав, щоби його вбили за Христа.

Вже недовго перед смертю Теодозия положено почин до основаня камінної церкви на тім місці, де й тепер стоїть головна церква печерського минастиря. На перший раз допоміг до того оден Варяг, іменем Шимон. Задержало ся про него таке поетичне оповіданє: Шимона вигнали стрії його з вітчизни; він виправив ся кораблем служити на Русь. Позістав йому по вітцєви хрест в десять локоть з поясом — після одного переказу вартости 50, після інших 8 гривен — і з золотим вінцем на голові Розп'ятого. Шимон забрав з собою пояс і вінець, як утікав з вітчизни. Тоді почув він такий голос: „Не вкладай сього на свою голову, а неси на приготовлене місце, де будують церкву Матери Моеї, і віддай в руки преподобного Теодозия, авін повісить його над жертвенником“. Після сего привида зірвала ся буря, коли він плів Балтійським морем на Русь. Шимон затривожив ся і думав, що Бог карає його за се, що взяв окрасу Христового образу, і став за се каяти ся; тоді побачив він на воздусі зображенє церкви і вчув голос: „Се церква, що буде збудована в імя Божої Матери і ти будеш в ній положений. Розміряй поясом дваццять локоть у висоту, трийццять в довжину і трийццять в ширину“. Прибувши в Київ, Шимон не зважав на се і довго не будовав церкви та мав знов чудний привид. Вже по смерти Ярослава, за котрого він приїхав на Русь, виправляв ся Шимон з його синами Ізяславом, Святославом і Всеволодом

проти Половців і ходив до Антонія за благословенєм. Преподобний Антоній сказав: „О сину! багато поляже від вістря меча, багато потопчуть і ранять, багато потоне у воді, а ти останеш; тобі суджено лежати в печерській церкві, що тут збудують“. Русинів побито на Альті. Шимона ранено і він лежав на полі посеред трупів і умираючих і знов побачив у воздусі зображенє тойж церкви, що йому являла ся над балтійськими водами. Вінвилічив ся з ран, оповів Антонію про сї привиди і віддав йому вінець і пояс. Антоній змінив імя Шимона на Симона і передав його дар Теодозію. Симон вельми полюбив Теодозия і багато допоміг йому до вибудованя церкви. Се було в 1073 році.

Симон прийшов опісля до Теодозия і сказав йому: „Дай мені, отче, слово, що душа твоя благословить мене не тільки в сїм житю, але й по смерти моїй і твоїй“. — „Ся просьба висше мої сили, відповів Теодозий. Але як по моїй смерти вибудують ту церкву, як будуть у ній зважати на перекази і мої устами, то се буде тобі знаком, що я маю ласку в Бога“.

„Господь сьвідчив про тебе, сказав Симон, я сам чув з пречистих уст його образу. Помолись також об мені і о сині моїм Юрію і о нащадках моїх, як ти молиш ся о своїх ченцях“.

„Я не о одних тільки ченцях молю ся, відповів йому Теодозий, але й о всіх, що люблять се місце“.

Симон поклонив ся до землі і сказав:

„Отче! не вийду від тебе, дай мені на письмі своє благословенє“.

Теодозий дав йому молитву, яку тепер вкладають у руки покійникам.

Та Симон, готовлячись будувати церкву, попросив ще в Теодозия відпустити гріхи його родичам.

Теодозий підняв руки у гору і сказав: „Най благословить тебе Господь Сиона та щоби ви побачили красоти Єрусалима по всі дні життя вашого в третім, в четвертій роді до останнього“.

Симон оставив латинську віру і перейшов на східне православіє.

Церкву заложили в 1073 р. Теодозий і єпископ Михайл підчас побуту в Царгороді митрополита Юрія. Основане єї подало почин до оповідань про се, як чотири митці в Царгороді одержали від самої Богородиці приказати в Русь і збудувати церкву, що образ, опісля намістний, принесений з Греції, вручила сама Богородиця і що се твір мистецтва небесного. Се був почин того богоговійного почитаня образів явлених, що так опісля розширило ся на Руси. З винайденем місця для церкви також вязали ся чуда, подібні чудам Старого Завіту в історії Гедеона й Ілії. Теодозий бажачи дізнатись, яке місце угодне буде Богови для поставлення церкви, молив ся, щоби всюди була роса, а на тім місці, де має бути церква, не було роси; на другу ніч просив відвратно, щоби там була роса, де всюди не було роси, — і все сповнялось по його бажаню... Місце вказане висшим знаменем для церкви було заросле корчами; сі корчі знищив огонь, зведений з неба силою молитов Теодозія. Коли треба було копати рів під основи церкви, підняв перший сю роботу князь Сьвятослав. Богаті люди жертвували волости й села на будоване церкви з тою умовою, щоби були поховані в сім місці. Варяг Симон перший дізнав сеї чести.

В слідуючій 1074 році, 2. мая умер преподобний Теодозий і назначив по вибору братів, навіть против свого власного бажаня, наслідником своїм Степана. Він казав по своїй смерті не вмивати свого тіла і похоронити в печері, в сій бідній одежі, котру носив і в котрій умер.

По переказу просив Теодозий перед смертю Сьвятослава, щоби церква печерська була визволена зпід власти князів і владик, тому що її заложила Богородиця а не люди; справді монастир довго був незалежною громадою. Теодозий установив тверду нороственну звязь між усіма, що належали до монастиря. Коли хто буде призваний на яке-небудь висше духовне місце на Руси, то може його приймати і він може виходити з монастиря тільки за дозволом старших, та все мав гледіти успокоєня в печерських монастирі; тільки за таких обіцяв сьвятий основник монастиря молити ся перед Богом. Многі печерські ценці, що займали опісля високі місця в руській Церкві, зважали на заповіт основника і, де вони ні були, не теряли звязі з монастирем.

З благословеннями сьв. Теодозія в думці, духовний питомець печерського монастиря, чи був він у Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцку, все звертав ся серцем до Києва, до заповітної обители, яко обіцяної землі спадосеня, хоронив правила, що одержував у сім монастирі, і ширив їх усюди, куди сягав його вплив. Се різко проявляє ся в однім памятнику духовної літератури XII-ого віку, а іменно в посланню володимирського єпископа Сивіку, а іменно в посланню володимирського єпископа Сивіку до печерського монаха Полікарпа: „Хто не знає мене мона до печерського монаха Полікарпа: „Хто не знає мене вологрішного єпископа Симона і краси соборної церкви володимирської і другої суздальської, що я сам збудував? Скільки в них гóродів і сіл і збирають десятину з усеї тої землі і всім тим володіє наша нічогість! Скажу тобі, що всю ту славу і честь я вважаю грязю і волів би я петріскою стирчати за воротами або сьмітем валяти ся в печерських монастирі, та щоби люди тим покидали ся, або бути одним з тих убогих, що просять милостині перед воротами чесної Лаври: лучше сеї дочасної чести для мене оден день в домі Божої Матери, як тисяч літ в оселях грішників“.

Тойже дух, який виявив Теодозий у своїм житю й устрою монастиря, на довго оставав у його монастирі. За ним появил ся цілий ряд борців, котрих діла записувані, переказувані устно, служили прикладом для інших монастирів і ширили в українськім народі відомий напрям реалістичних поглядів. Відтіль випливало, там скріпило ся і утвердило ся се розширене розумінє, що Бог любить в християнині: добровільне терпінє, морєне себе постом удалєне від подружної звязи, втомляючу молитву, сльози смутку, зітханя, жаль, убожество, — що монастир єсть дорогою до спасєня, і в сьвітї, коли не зовсім неможливо то вельми трудно спасти ся: тільки надія на молитви подвижників може давати розраду; тому треба подавати монастирям дари і наділяти їх богатствами, щоби у них молили ся за грішників.

В тім напрямі були сьвітлі сторони. Вони проявляли ся вже в тім, що монастирі були головними провідниками християнства; а про добродійний вплив християнства чей і невірні люди сумнівати ся не можуть. Та з другою боку відзнака монашого стану і пошана чернечого житя

вносили односторонність у релігійні погляди. Думка, що Богу всего миліше самітне, трудяще жите ченця, і чоловік тим близший спасеня, чим дальше від сьвіта, виперала християнську чесноту з сего сьвіта: набожні люди змагали не до того, щоби в людськiм товаристві, в сьвітi звершати діла любови Христової; їх ідеал жита Богу милого був не посеред людських відносин, але навпаки, поза ними. Спасене лекшим здавалось одинокому, відорваному від людей затворникови; а навпаки жите з людьми доводило до неминучого гріха; — так думали Русини, коли тимчасом після духа Євангелія слідувало думати на відворот. Словам Христа — що той не гідний Його, хто Його ради і Євангелія не оставить вітця, матери, жінки і всього, що йому дороге в сьвітi — надавали змисл вступлення в монастир, коли тимчасом вони домагалися від послідовника Христового висше від усяких родинних і кривних відносин ставити правду, оповіщену наукою Спасителя і potwierджену прикладом Його жита і смерти. Високе змагане страдати за правду, за ближних, обернуло ся у змагане страдати для самого страданя; середник став цілю; борба з дияволом, в образі зла і зіпсутя людського товариства, зміняла ся борбою з марами, що тривожили розстроєні нерви змореного пустинника. Безженність, котру колись предкладав апостол яко стан відповіднійший, і то до часу для деяких йому подібних, в тяжку добу прослідованя, — вивисшено саму по собі яко мужність і тим понижено подружний союз; то, що могло бути участю тільки немногих, одарених спосібністю „вмістити“, ставилось коли не обовязуючою, то все таки висшою чеснотою, достойною змаганя, і замінялось у дивоглядне насилуване природи; наконець шаноба для сліз, смутку, болю, убожества, загально для нещастя, що приказав Учитель для пільги в горю, для щастя людського, змінило ся у навмисне домагане сліз, смутку, болю і убожества. Таким способом льогічно виходила безцільність діл любови Христової; коли страдане вважало ся само по собі цілю, то не треба було змагати до його зменшеня на землі; навпаки здавало ся, що треба про се дбати, щоби люди страдали: до того доводила односторонність, що впливала з панованя монашого на пряму в християнстві. Коли ідеал християнської мужности

був поставлений поза горожанським товариством і під умовою насилуваня людської природи, то його не могли осягнути не тільки всі, але й більшою частию ті, що йому віддавали ся виключно; відтіль вийшло, що наслідки змаганя до такого ідеалу були більш усього противні духови Христової науки, іменно: лицемірство, обмана самого себе, сьвяточицтво і притуплене ума. З виїмкою немногих людей, котрим звисше дано було осягнути висший монаший ідеал, з виїмкою бідолах, слабих душею і тілом, неспосібних до суспільної праці — монастирі наповняли ся людьми, що вмовили в себе то, чого в них не було, жалкими самоучителями, що уявляли собі, що Богу миле насилуване даної Богом духовної і тілесної природи чоловіка, а більш усього самолюбамі, дармоїдам і лицемірамі, що надягали на себе личину сьвятости. Поза монастирями цілий сьвіт перебував у грубій похотливости і в темній невіжі, панували й на дальше і розвивали ся гріхи, діяли ся насилья й злодійства, лила ся ріками людська кров, люди гнобили одні других; між тим набожне чуте потішало ся тим, що так конечно має бути на сьвітi по волі Божій, і дбало примирити ся з сумлінем і божеством у виповнюваню деяких видимих звичаїв, що зближали жите до чернечого ідеалу, поставленого поза сьвітом і горожанським товариством.

IV.

Князь Володимир Мономах.

Між давними князями дотатарської доби після Ярослава ніхто не лишив по собі такої голосної та доброї пам'яті, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, що визначився здоровим умом посеред своїх братів, князів руських. Около його імені обертаються майже всі важні події руської історії в другій половині XI-ого і в першій четвертині XII-ого в. Сього чоловіка можна справедливо назвати представником свого часу. Слов'янсько-руські народи, що з незапам'ятних часів жили віддільно, мало-по-малу підчинялися власті київських князів і таким способом задачею їх спільної історії стало поступенне і повільне творення державної цілості. В яким виді і в яким ступні могла проявитися та цілість і дійти до цілковитого здійснення — се залежало вже від наслідних умов та обставин. Суспільний устрій у тих народів мав ті загальні для всіх признаки, що вони складали землі, котрі тягнули до городів, своїх осередних точок; в своїм часі дробилися вони на частини, хоч зберегали до певного ступня зв'язь, як між роздробленими частинами, так і значнішими одиницями, і відтілювалося, що були два роди городів: старші й менші; останні були зависимі від перших, але з признаками внутрішньої самостійності. Члени землі збиралися в городах радити про свої діла, а вести розправи, оборонювати землю і управляти нею мав князь. Спершу політична власть київських князів проявлялася тільки в тім, що вони збирали данину з підвасних; дальшим ступнем до сильнішої єдності і зв'язи між землями було розміщене синів київського князя в різних землях, а наслідком того було розвітвлене княжого роду на вітки,

більше або менше відповідні розложенню і розвітвленню земель.

Се розміщене княжих синів почалося ще в поганьстві, та грубі варварські звичаї не допускали розвинутися якому-небудь новому порядку; сильніші брати виганяли слабих. Так із синів Святослава остався один тільки Володимир; у Володимира було багато синів і всіх він розмістив по землях; та Святослав за прикладом поганських предків став виганяти братів; діло скінчилося тим, що, з виключенням окремо виділеної полоцької землі, що дісталася старшому синові Володимира, Ізяславові, якому діл матері, уся остання Русь була під властю одного київського князя Ярослава. Се не була монархія в нашому розумінні слова і зовсім не вела до тривкої злуки земель між собою, а навпаки, чим більше земель могло нагромадитися під властю єдиного князя, тим менше могла та єдина власть наглядати над ними і мати вплив на хід подій в тих підвасних землях. Навпаки, коли по прийняттю християнства разом з одною вірою входив на Русь і один письменний язик і однакі моральні, політичні і правні розуміння, то хоч у різних землях перебували і свої князі, більше або менше однакі розуміння, привички, перекази, погляди, були при тім під кермою єдиної Церкви, отже своєю управою допомагали розширенню питоменностей і признак однакових у всіх землях і вели їх до єдинення між собою.

Після Ярослава починаєся вже непереривнося доба, що звичайно називаєся удільною. Окремі князі явилися в землі Сіверян або чернігівській, в землі смоленських Кривичів, у землі волинській, в землі хорватській або галицькій. В землі новгородській спершу зважали як би на правило, що там князем мав бути найстарший син київського князя, та се правило дуже скоро уступило силі народного вибору. Земля полоцька вже перше мала окремих князів. В руській або київській землі виділилося князюване переславське і до того князювання після розділу Ярослава прилучена віддалена ростовська волость. В дійсності не було ані правил для розміщення князів, ані порядку їх наслідства, ані навіть прав кожного лиця з княжого роду

на князюванє, деб то ні було; відтіля опісля природно мусіли виходити непорозуміня, що доводили неминучо до усобиць. Само собою розуміє ся, що то здержувало хід розвитку тих засновків осьвіти, які Русь одержала з християнською вірою. Та ще більш спиняло сей розвиток сусідство з кочовими народами і неперестанне ворогованє з ними. Здавало ся, начеб доля судила Руси бачити у себе прихожих із сходу гостей, що змінiali одні других: в X-ім віці і в першій половині XI-ого в. вона терпіла від Печенігів, а від половини XI-ого в. їх змінили Половці. При внутрішнім розладі і княжих усобицях Русь не могла обезпечити ся і охоронити ся від такого сусідства, тим більше що князі самі призивали чужинців у своїх усобицях оден против другого.

Володимир родив ся в 1053-ім р., рік перед смертю діда свого Ярослава. Він був сином Всеволода, найбільш любленого із синів Ярослава. Тимчасом коли Ярослав інших синів розмістив по землях і назначив їм уділи, Всеволода держав усе коло себе, хоч дав йому уділ близький від Києва Переяслав і віддалений Ростов. Старець Ярослав умер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання подруга Всеволода, була дочкою грецького імператора Константина Мономаха; Володимир одержав по дідові з материнського боку імя Мономаха. Таким робом мав він три імена: одно княже — Володимир, друге хрестне — Василь, третє по дідові з материнського боку — Момах.

В тринадцятім році житя займав ся він вже війною та ловами, що після тодішних поглядів личило княжому родові. Володимир в тім случаю не був виїмкою, бо в тих часах князі загально дуже рано робили то, що після наших поглядів личить тільки дорослим; їх навіть женили в хлопчій віці. Отець післав Володимира в Ростов, а дорога вела через землю Вятичів, що ще тоді не хотіли супокійно підчиняти ся княжій власти Рурикового дому. Володимир не довго був у Ростові і скоро появил ся в Смоленську. На Руси тимчасом починало ся двояке горе, одно за другим, що роздирало край цілі віки. Спершу підняли ся княжі усобиці. Початок до тих усобиць був ось-який. Ростислав, син помершого Ярославича Володимира, утік у Тмуторокань, гóрод положений на Таманьськiм полуострові

а приналежний тоді чернигівському князеві, що помістив там свого сина Гліба. Ростислав вигнав того Гліба, але й сам не вдержав ся по нїм. Подія ся, одна з многих подібних у слідуєчих часах, здає ся сама по собі замітна іменно тому, що вона була тоді першою в тім роді. Після того проявила ся вражда між полоцькими князями і Ярославичами. В 1067-ім р. полоцький князь Всеслав напав на Новгород і ограбив його; за то Ярославичі пішли на него війною, розбили і взяли в полон.

В послідуєчiм 1068-ім р. настало інше горе. Найшли із сходу Половці, кочовий нарід туркоманського племені; вони стали нападати на руські землі. В перший раз стерли ся з ними Русини невдачно. Київського князя Ізяслава розбито і в слід за тим прогнали його самі Київляни, з котрими він і перше жив у незгоді. Ізяслав вернув у Київ з помічю чужоземців-Поляків, а його син по варварськи казнив і мучив Київлян, що вигнали його вітця; тому-то Київляни при першій нагоді знов позбули ся князя. Ізяслав знов утік, а замість него засїв на київськiм столі брат його Святослав, що перед тим князував у Чернигові; тоді його Святослав став управляти Всеволод, а сина його Володимира Мономаха посадили на князюванє в Смоленську.

За весь час князюваня Святослава служив йому Володимир яко старшому князеві, бо отець Володимира, Всеволод, був у згоді з Святославом. Таким робом Володимир з поруки Святослава ходив на поміч Полякам против Чехів, а також в справі всього Ярославового племені воював проти полоцьких князів. В 1073-ім році вмер Святослав і на київськiм столі знов засїв Ізяслав, що на сей раз, як здає ся, погодив ся з Київлянами і з своїм братом Всеволодом. Сей князь вивів з Володимира Володимирського сина Святославового Олега, щоби там посадити свого власного сина. Олег остав без уділу і прибув у Чернигів до Всеволода. Володимир був тоді в дружних відносинах з тим князем, приїхав із Смоленська в Чернигів і гостив його з вітцем своїм. Та Олегови досадно було, що він не володів землею, де князував його отець і де прожив він дитинний вік. В 1073-ім році він утік з Чернигова в Тмуторокань, де по Ростиславі жив уже подібний

Йому князь, біглець Борис, син помершого Вячеслава Ярославича. Не треба думати, щоби такого рода князі дійсно мали які небудь права на то, чого добивались. Тоді ще не було установлено і не ввійшло в звичай, щоби усі члени княжого роду конечно мали уділ, як рівнож не утвердило ся правило, щоби у всякій землі були князями лица приналежні до одної княжої вітки своїм походженням. В самім розпорядку Ярослава не видно, щоби він, розміщуючи своїх синів по землях, мав загодя на думці розтягнути право осаджених синів на їх нащадків. Сини Ярослава також не установили такого права, як то видно в Смоленську і на Волині.¹⁾ Тільки полоцька вітка держала ся опорно наслідства в своїй кривській землі, хоч Ярославичі хотіли відсіля її виперти. Відносини зовсім не були означені, не було загально принятих і освячених часом князівських прав на князуване, отже з того розумно, що кожний князь, як тільки позваляли на те обставини, старав ся настанавляти свояків, а особливо синів, як були у него, — і в таким случаю не жахав ся виперти з місця іншого князя, менше собі близького. Від таких поступків не могла князів здержати думка про нарушене чужого права, тому що такого права ще не було. З свого боку було зовсім природно для князя гледіти князування, так як князували його отець і рідня а особливо там, де був князем його отець, де може й він сам родив ся і де змалку навикав у думці заступити місце вітця. Такий князь міг найлекше найти собі поміч у воївних чужоземців. І справді звернули ся до Половців Олег і Борис, що утікли в Тмуторокань. Не вони перші вмішали сих ворогів Руси в її внутрішні усобиці. Скільки нам відомо, був першим Володимир Мономах, що показав їм дорогу до такого вмішання. Після власної звістки Володимира Мономаха, поміщеної в його

¹⁾ Ще раніше вмер Вячеслав, що князував у Смоленську; князі перевели туди з Волині Ігоря, а по смерті Ігоря назначили там князем Володимира Мономаха мимо дітий Ігоря. Так само на Волині не було права наслідства між князями, а київські князі поміщували там своїх синів; так коли князував у Києві Ізяслав, на Волині був його син, а коли Святослав заволодів Києвом, то помістив там свого сина; колиж Святослав умер а Ізяслав знов став князем у Києві, став на Волині князувати син Ізяслава.

поуці, він ще перед Олегом і Борисом, за життя свого дядька Святослава Ярославича, водив Половців на полоцьку землю.

Олег і Борис кинули ся з Половцями на сіверську землю. Всеволод вийшов їм на зустріч, але його розбили. Олег легко заволодів Черниговом; Чернигівці прийняли його самі, бо знали його здавна: мабуть він і родив ся в Чернигові. Коли опісля Всеволод разом з київським князем Ізяславом хотів відняти Чернигів у Олега, Чернигівці показали ся прихильними Олегови. Тимчасом Всеволод і Ізяслав вспіли зайняти стіни окільного гóрода і спалили будівлі, що находили ся в обширі утвореній тим окільним гóродом. Населенці не здавали ся і уйшли до внутрішнього гóрода, так званого „більшого“, і боронили ся до останних сил. Олега з ними не було в гóроді: не піддержував він своєю приявою і запобігливостю того опору, з яким тоді стояли за него Чернигівці, і мабуть походило воно із щирої прихильности Чернигівців до него. Володимир був тоді з вітцем. Почувши, що Олег з Борисом іде проти них на визволене Чернигова і веде з собою Половців, оставили облогу і пішли на зустріч ворогам. Наступила битва на Ніжатинській Ниві під селом тоїж назви. Бориса убито, Олег утік. Та їх витязі дорого заплатили за свою побіду. Київський князь Ізяслав поляг у тій битві.

Смерть Ізяслава доставила Київ Всеволодови. Чернигів втеравши надію на Олега здав ся і в сїм гóроді посадили Володимира Мономаха. Олег і брат його Роман Святославич намагали ся вигнати Володимира з Чернигова, але надармо. Володимир випередив їх, вийшов з військом під Переяслав і без битви позбув ся суперників; він помирив ся з Половцями, що помагали Святославичам. Половці і Хазари, що були з ними, зрадили своїх союзників: Олега виправили в Царгород, а Романа вбили. Володимир умів дуже вдатно розединити противників.

Оставши на князуваню в Чернигові, Володимир був приневолений з усіх боків розправляти ся з противниками. Тмуторокань знов вирвала ся зпід його влади: там засіли інші два безудільні князі, сини Ростислава Володимировича. Половці ненастанно непокоїли чернигівську землю. Хоч Володимир заключив з ними союз під Переяславом, та

союз сей не міг бути тривкий: передозсім Половці, яко нарід хижацький, не дуже сьвято держали всякі договори; вдруге Половці розбивали ся на орди під проводом всяких князьків або ханів і звали ся в літописях наших „чадю“; тим часом як одні мирили ся з руським князем, другі нападали на його край. Володимир розправляв ся з ними скільки можна було вдатно. Таким робом, коли два половецькі князьки пустошили сторони сїверського пригорода Стародуба, Володимир призвав на поміч іншу орду і розбив їх. Опісля розігнав він під Новим Городом (Новгородом-Сїверським) орду іншого половецького князя і визволив полонників, що Половці забрали в свої становища, звані в літописях „вежами“. На півночі були у Володимира завзятыми ворогами — половецькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, що був у власти Володимира і після того, як отець посадив його в Чернигові. З пімсти за се Володимир наняв Половців і водив їх пустошити землю половецьку: тоді дісталось і Миньску; там, після власного сьвідощтва Володимира, не оставлено ані челядина (слуги) ані скотини. З другого боку Володимир воював з Вятичами: сей словянський нарід все ще завзято не піддавав ся власти Рурикового дому і Володимир два рази ходив війною на Ходоту й сина його — проводирів сього народу. По приказу вітця займав ся Володимир також справами на Волині. Сини Ростислава заволоділи були сим краєм. Володимир вигнав їх і посадив Ярополка, Ізяславового сина. Колиж сей князь не погодив ся з київським, то Володимир по приказу вітця вигнав його і посадив на Волині князя Давида Ігоревича, а слідуючого року (1086) знов посадив Ярополка. Тоді власть київського князя в тім краю була ще сильна і князів настановлювано і змінювано після його верховної волі.

В 1093 році вмер Всеволод. Володимир не бажав покористувати ся своїм положенєм і зайняти київський столець, бо привиджував, що з того вийде усобиця. Він сам післав закликати на київське князюванє сина Ізяславового Сьвятополка (що князював у Турові). Сей був старший від Володимира літами і мав певно багато прихильників у київській землі. За весь час князюваня Сьвятополка був Володимир його вірним союзником, поступав з ним усе

згідно і ні трохи не думав позбавляти його власти, хоч Київляни вже не любили Сьвятополка, а Володимира.

Володимир став ся, так сказатиб, душею всеї руської землі; коло него обертали ся всі єї політичні події.

Ледво що засів Сьвятополк у Києві, як Половці прислали до него послів, щоби заключив з ними мир. Сьвятополк привів із собою з Турова дружину, людей собі близьких. З ними він про всьо радив і вони пораяли йому засадити послів половецьких у темницю; коли після того Половці стали воювати і облягли оден з пригородів київської землі — Троцький, Сьвятополк випустив задержаних послів і сам предкладав мир, та Половці вже не хотіли мирити ся. Тоді Сьвятополк став радити ся з Київлянами; радні його розділили ся в гадках: одні, більш відважні, поривали ся до бою, хоч у Сьвятополка було готових збройних тільки 800 людей; інші раяли, щоби бути більш обережними; наостанку рішили, щоби просити у Володимира помочи для оборони київської землі від Половців.

Володимир виправив ся з своєю дружиною і закликав також свого брата Ростислава, що князював у Переяславі. Військо трех князів зійшло ся на березі ріки Стугни і там зібрала ся рада.

Володимир гадав, що лучше, як би ні було, помирити ся, тому що Половці були зєдинені силами; тогож доказував боярин по імени Ян та ще дехто з дружини, та Київляни запалили ся і хотіли конечно бити ся. Їм уступили.

Військо перейшло ріку Стугну, пішло трєма відділами, так як було трех князів-проводирів, — перейшло Трипіле і стало між валами. Се було 20. мая 1093 р.

Тут Половці наступили на Русинів і виставили гордо в їх очах свої знамена. Спершу пішли вони на Сьвятополка, розбили його, відтак ударили на Володимира і Ростислава. В руських князів мало було сили в порівнаню з неприятелем; вони не видержали і стали втікати. Ростислав утонув при переправі через Стугну; Володимир сам мало що не пішов на дно, кинувши ся спасти потопаючого брата. Тіло втонувшого привезли в Київ і похоронили у сьв. Софії. Смерть Ростислава приписували Божій карі за жорстокий поступок з черцем печерським старцем Григорієм.

Про старця сего говорили тоді, що він має дар віщуна. Стривши старця Ростислав запитав його: від чого приключить ся йому смерть? Старець Григорій відповів: від води. Ростиславови се не сподобалось і він велів Григорія, кинути в Дніпро; і за сю провину, як говорили, постигла Ростислава смерть від води.

На тім не скінчило ся. Половці дійшли до Києва і між Києвом а Вишгородом на урочищі Желані в другий раз розбили Русинів тогож року 23. липця.

Після тої побіди Половці розсіли ся по руських селах і забирали полонників. Ровесник описує різкими чертами стан бідних Русинів, котрих ватагами гнали вороги в свої вежі: „Сумні, змучені, втомлені безхліб'ям та безвід'ям, нагі та босі, чорні від пилу, з закрівавленими ногами, з невеселыми лицами йшли вони в неволю і говорили одні до других: я з такого-то гóрода, я з такого-то села, розказували про свою родину і з сльозами зводили очі на небо до Всевишнього, що знає все таїне“.

В слідуючім 1094-ім році Св'ятополк думав положити кінець нещаст'ям руського народу, заключив з Половцями мир і оженив ся з дочкою половецького хана Тугоркана. Та й сей рік був не менше тяжкий для руської землі: саранча винищила хліб і траву на полях, а споріднене київського князя з половецьким не зберегло Русин від Половців. Коли одні Половці мирились і споріднювали ся з Русинами, інші вели на Володимира його невмолного суперника Олега. Олег заслани були Візантійці на Родос, та не довго він там перебував. В 1093-ім році він вже був у Тмуторокані, вигнав відтіль двох князів таких бездомних як і він (Давида Ігоревича і Володаря Ростиславича) і сидів якийсь час супокійно в с'ім гóроді. Та в 1094-ім році прикликав він Половців і пустив ся добувати ту землю, де князював отець його. Володимир не дер ся з ним, відступив йому добровільно Чернигів, здає ся також тому, що в Чернигові, як і перше, були прихильники Олега. Сам Володимир виїхав у Переяслав.

Тоді вже, як видно, виробив ся вповні характер Володимира і в нім дозріла гадка ділати не для особистих своїх виглядів, а в хосен всеї руської землі, на скільки він міг той хосен розуміти; найбільшеж — рішучо, зєдиненими

силами охоронити руську землю від Половців. Доси виділи ми, що Володимир, скільки було можна, бажав довести до супокою між Русинами й Половцями; та з того часу він стає завзятим і непримиримим ворогом Половців, воює з ними, підіймає на них усіх руських князів і з ними всі сили руських земель. Вражду сю розпочав він поступком з двома половецькими князями: Китаном і Ілтарем. Сі князі прибули під Переяслав договорювати ся про супокій, розуміє ся з наміром сей супокій нарушити, як і перше робили. Китан став між валами за гóродом, а Ілтар із знатнійшими людьми приїхав у гóрод; з руського боку виправив ся до Половців закладником син Володимира Св'ятослав.

Тодіж прибув від Св'ятополка Київлянин Слав'ята і раєв убити Ілтара, що приїхав до Русинів. Володимир спершу не рішав ся на таке віроломство, та до Слав'яти пристали дружинники Володимира і говорили: „Нема гріха в тім, що ми нарушимо клятву, тому що вони самі дають клятву, а потім гублять руську землю і проливають християнську кров“.

Слав'ята з руськими молодцями підняв ся продерти ся в половецький стан за гóродом і вивести відтам Мономахового сина Св'ятослава, післаного до Половців закладником. З ним разом взяли ся за се діло Торки (нарід тогож племені, що й Половці; та яко поселенці київської землі вони вірно служили Русин). В ночі 24. лютия вони не тільки щасливо визволили Св'ятослава, але убили Китана і його людей.

Ілтар був тоді у боярина Ратибора; рано 24. лютия Ілтара з його дружиною закликали снідати до Володимира; але ледво-що Половці ввійшли в кімнату, де їх закликали, як за ними замкнули двері і син Ратиборів Ольбег постріляв їх зверху скрізь отвір, зроблений в кімнатній стелі. Русини оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги оправдували також віроломні. Та Володимир став після того взивати руських князів проти Половців, а між тими й Олега, від котрого зажадав видачі сина убитого Ілтара. Олег не видав його і не йшов до князів.

Київський князь Св'ятополк і Володимир взивав Олега до Києва на раду про оборону руської землі. „Йди в Київ“

говорили йому князі, „тут ми умовимо ся про руську землю перед єпископами, ігуменами, перед мужами вітців наших і перед городськими людьми, як нам обороняти руську землю“. Але Олег гордо відповів: „Не пристало судити мене єпископам, ігуменам та смердам“ (т. є мужикам, сказавши по нашому).

Тоді князі, що прикликали Олега, післяли йому від себе таке слово: „Коли ти не йдеш на невірних і не приходиш до нас на раду, то значить ти задумуєш на нас лихо і хочеш помагати поганцям. Най Бог нас розсудить“.

Се була обява війни. І так, замість того, щоби йти здиненими силами на Половців, Володимирови довелось йти війною на своїх. Володимир з Святиполком вигнали Олега з Чернигова, облягли його в Стародубі і держали в облозі доси, поки Олег не попросив супокою. Йому дарували супокій з умовою, щоби він конечно прибув у Київ на раду. Київ — говорили князі — найстарший город в руській землі; там треба нам зійти ся і зробити лад. Обі сторони цілували хрест. Се було в маю 1096 р.

Тимчасом роздратовані Половці набігали на Русь, хан половецький Боняк із своєю ордою палив околиці Києва, а тесть Святиполка Тугоркан, не зважаючи на споріднене з київським князем, обляг Переяслав. Володимир з Святиполком розбили його 19. мая; сам Тугоркан поляг у бою і зять його Святиполк привіз тіло тестя в Київ; його похоронили між двома дорогами: одна вела в Берестово, а друга в печерський монастир. В липцю Боняк повторив свій напад і 20. дня рано вдер ся в печерський монастир. Монахи, відслуживши утреню, спочивали по келіях; Половці виломили ворота, ходили по келіях, брали що їм попадало в руки, спалили церковні південні і північні двері, війшли в церкву, забирали з неї образи і глузували з християнського Бога і закону. Тоді Половці спалили загородний княжий двір, званий червоним, що збудував Всеволод на видубицькій горбі, де опісля поставлено видубицький монастир.

Олег не думав сповнити договір і явити ся в Київ на княжий зїзд. Замість того явив ся він у Смоленську (де тоді не знать яким способом засїв брат його Давид). Там набрав він війська і вийшовши відтам, пішов долі Окою,

ударив на Муром, що дістав ся в управу синові Мономаха Ізяславови, посаженому на князюванє в сусідній ростовській землі. (Отець Олега, сидячи в Чернигові, князював тодіж і в Муромі і тому Олег вважав Муром своєю вітчиною). Дня 6. вересня 1096 р. Ізяслав поляг у бою. Олег взяв Муром і закував усіх найдених там Ростовців, Білозерців і Суздальців: видно, що Ізяслав управляв Муромцями з підмогою людей своєї землі. В Муромі і його волости було ще тоді поганьство; край заселяв нарід фінського племені, Мурома, і держав ся при князях тільки через дружину, що тут мабуть була одиноким словянським насененєм в тих часах. У Ростові, Суздалі й Білозерську навпаки словянсько-руське живло вже перше пустило свої корені і краї сі мали своє місцеве руське населенє.

Олег, відвоювавши Муром, взяв Суздаль і поступив строго з його поселенцями: одних взяв у полон, других розіслав по своїх городах і забрав їм майно. Ростов здав ся Олегови сам. Згордів Олег успіхами і забажав підчинити своїй власті і Новгород, де князював другий син Мономаха, Мстислав, молодий князь, великий любимець Новгородців. Новгородці випередили забаги Олега і перше чим він міг стати з військом на новгородській землі, самі на него виправили ся в ростовсько-суздальську землю. Олег утік з Суздаля та казав з досади спалити за собою город і опинив ся в Муромі. Мстислав вдоволив ся тим, що вигнав Олега з ростовсько-суздальської землі, котра ніколи не була уділом ні Олега, ні його вітця. Опісля предложив він Олегу супокій і лишив йому до волі порозуміти ся із своїм вітцем. Мстислава спонукувало до уступчивости се, що Олег був його хрестним вітцем. Олег ніби то згодив ся а сам думав з необачка напасти на свого похрестника; та Новгородці дізнали ся про його намір перед часом і разом з Ростовцями і Білозерцями приготували ся до бою. Вороги стрітили ся одні з другими на ріці Колакші в 1096-ім р. Олег, побачивши у противників розпущене знамя Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з більшою силою на поміч синові і утік. Мстислав з Новгородцями і Ростовцями пішов слідом його, взяв Муром і Рязань, мирно обійшов ся з Муромцями й Ростовцями, тільки визволив

людей ростовсько-суздальської області, що Олег держав у гóродах Муромі і Рязани полонниками; після того Мстислав післав до свого суперника таке слово: „Не втікай більше, пішли до своїх братів з просьбою; вони тебе не позбавлять руської землі“. Олег обіцяв так вчинити, як равав йому витязь.

Мономах обійшов ся ласкаво із своїм суперником, і памятником тогдішних відносин його до Олега остало ся сучасне письмо його до Олега, дуже важне особливе не тільки тому, що в багатьох пояснює особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що се взагалі оден з небагатьох образців тогдішнього способу вислову. „Мене — пише він — спонукав написати до тебе мій син, твій похрестник і теперішній сусід: він прислав до мене мужа свого і грамоту і так каже: погодім ся й помирім ся, а братови моєму суд прийшов; не будьмо йому местниками; покладаймо все на Бога; най вони стануть перед Богом, а ми руської землі не погубім. Я послухав і написав; чи ти приймеш моє письмо добре, чи з насмішкою — покаже твоя відповідь. Коли убили моє і твоє дитя перед тобою і ти побачив кров його й тіло, що зівяло неначе ледво-що пропукла цвітка, чому ти, над ним стоячи, не вникнув у думки душі своєї і не сказав: на що я се зробив? На що задля кривди сего марного світа причинив собі гріха, а вітцєви й матери сліз? Тобі булоб тоді покаятися Богови, а до мене написати розважливе письмо і прислати невістку мою до мене... вона тобі не вчинила ні доброго ні злого; яб з нею оплакав мужа єї та весіле їх намість весільних пісень. Я не бачив перше їх радощів ні їх вінчання; пусти її як можна скорше, я поплачу з нею разом і посаджу на місці наче тужну горлицю на сухім дереві, а сам потішу ся в Бозі. Так було й за вітців наших. Суд прийшов йому від Бога, а не від тебе! Колиб ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене миб погодились; розбери сам, чи тобі слідувало прислати до мене, чи мені до тебе? Коли пришлеш до мене посла, або попа і грамоту свою напишеш з правдою, то й веселость свою візьмеш і серце наше прихилить ся до тебе і будемо жити лучше, як перше; я тобі не ворог, наместник“.

Тоді нарешті склало ся то, що довго задумувано, а ніяк не могло сповнитися. В гóроді Любечи зіхали ся князі Святославичі — Олег, Давид і Ярослав, київський Святотполк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігоревич і червоноруські князі Ростиславичі: Володар і Василько. З ними були їх дружинники та люди їх земель. Ціль їх ради була — уложити й прийняти способи оборони руських земель від Половців. Цілим ділом управляв Мономах.

„На що губимо руську землю — говорили тоді князі, — чого ворогуємо між собою? Половці пустошать землю; вони втішають ся тим, що ми між собою воюємо. Най же з того часу у всіх нас буде єдине серце; збережім свою вітчину!“

На сім зїзді князі постановили, щоби всі вони володіли своїми волостями: Святотполк Києвом, Володимир уділом вітця свого Всеволода: Переяславом, Суздаєм та Ростовом; Олег, Давид і Ярослав — уділом їх вітця Святослава: сїверською землею і рязанською; Давид Ігоревич — Волиню, а Василько й Володар — гóродами Тербовлею й Перемишлем з їх землями, що склали край, опісля званий Галичиною. Всі цілували хрест з тою умовою, що як хто небудь з князів нападе на другого, то всі мають зброїти ся на провинника усобиці. „Най буде на се хрест чесний і вся руська земля“. Так постановили вони в тім часі.

Доси Володимир був у приятних відносинах з Святотполком київським. Сей останній був чоловік тісного ума і слабого характеру і підчиняв ся Володимирови, як взагалі люди його вдачі підчиняють ся особам сильнішим волею і розумнішим. Та звісно, що такі люди склонні підозрівати тих, котрим мимовільно підлягають. Вони їм покійні, але в душі ненавидять їх. Давид Ігоревич був заклятим ворогом тербовельського князя Василька і хотів присвоїти собі його землю. Вертаючи на Волинь з Любеча через Київ, він впевняв Святотполка, що Василько з Володимиром задумали позбавити Святотполка київської землі. Сам Василько був чоловік ємкої вдачі; вже він водив Половців на Польщу; відтак, як сам опісля признавав ся, думав іти на Половців, але коли йому вірити, не думав

вдіяти ніякого лиха руським князям. За підмовою Давида Святиполк запросив до себе Василька на імянини тоді, як сей вертаючи з Любеча домів проїздив мимо Києва і не заїжджаючи в г'ород опинив ся у видубицькім монастирі, виславши свій табор вперед. Оден із слуг Василька або підозривав зраду, а може бути що й хто-небудь остеріг його, тому не раяв князеви їхати в Київ. „Тебе хотять спіймати“ — говорив він. Та Василько, надіючись на хрестне цілуване, подумав троха, перехрестив ся й поїхав.

Було рано 5. листопада. Василько ввійшов у дім до Святиполка і застав у него Давида. Після першого привіту вони усіли. Давид мовчав. „Остань ся у мене на празник“, сказав Святиполк. — „Не можу, брате, відповів Василько, я вже вислав свій табор вперед“. — „Ну, так поснідай з нами“, сказав Святиполк. Василько згодив ся. Тоді Святиполк сказав: „Посидіть тут, а я піду, кажу дещо приготувати“. — Василько остав ся з Давидом і почав розмову з ним, але Давид мовчав, начеб нічого не чув. Наостанку запитав Давид слуг: „Де брат?“ — „Стоїть в сінях, — відповіли йому. — „Я піду за ним, а ти, брате, посидь“, сказав він Василькови і вийшов. Тоді слуги зараз наклали на Василька окови і приставили до него сторожу. Так минула ніч.

На другий день Святиполк скликав віче з бояр і людей київської землі і сказав: „Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка і тепер раду радить з Володимиром; хотять убити мене і відняти мої г'ороди“. Бояри і люди київські сказали: „Ти, княже, повинен берегти свою голову. Як Давид говорить правду, най Василько буде вязнений, а як неправду, то най Давид прийме месть від Бога і відповідає перед Богом“.

Відповідь була двозначна і обминаюча. Ігумени були сьмілійші і стали просити за Василька. Святиполк зсилав ся на Давида. Сам Святиполк готов був визволити Василька, але Давид раяв осліпити його і говорив: „Як ти його визволиш, то не буде князюваня ні мені, ні тобі“. Святиполк вагав ся, та відтак зовсім піддав ся Давидови і згодив ся на гидке діло.

Слідуючої ночі вивезли Василька в оковах у Білгород і завели до невеликої кімнати. Василько побачив, як Торчин,

що їхав з ним, острив ніж, догадав ся в чім діло і почав кричати і з плачем взивати Бога. Війшло двох конюхів: оден Святиполків, по імени Сновид Ізечевич, другий Давидів — Дмитро; вони постелили коверець і взяли ся до Василька, щоби положити його на коверець. Василько став з ними бороти ся; він був сильний: двох не могло з ним справити ся; прийшли на поміч інші, звязали його, звалили і знявши з печи доску, положили на груди; конюхи сіли на ту доску; та Василько скинув їх з себе. Тоді прийшло ще двох людей, зняли з печи другу доску, звалили її на князя, самі сіли на доску і придавили так, що у Василька затріщали кости на груди. Вслід за тим Торчин Беренда, вівчар Святиполків, приступив до діла: заміряючи ударити ножем в око, він не вцілів і прорізав Василькови лице; аде потім вже удачно вийняв у него обоє очий одно за другим. Василько став без памяти. Його взяли разом з коверцем, на котрім лежав, положили на віз і повезли дальше дорогою у Володимир.

Проїзджаючи скрізь г'ород Звиждень, привезли його до якоїсь попаді і дали їй випрати закровавлену княжу сорочку. Попада випрала, наділа на Василька і гірко плакала, тронута тим видовищем. Тоді Василько очунав і закричав: „Де я?“ Йому відповіли: „В Звиждені г'ороді“. — „Дайте води!“ сказав Василько. Йому подали води, він випив і мало-по-малу зовсім очунав, згадав, що з ним діяло ся, і пощупавши на собі сорочку спитав: на що зняли? „Я би в тій закровавлений сорочці умер і став перед Богом“.

Побідавши, лиходії повезли його у Володимир, де наспіли шестого дня. Давид помістив Василька на дворі якогось володимирського населенця Вакія і поставив коло него трийцять сторожів під проводом своїх княжих отроків, Улана і Колчка.

Почув про се перше всіх князів Володимир Мономах і здригнув ся. „Сего не бувало ні за дідів, ні прадідів наших“, говорив він. Без проволоки призвав до себе чернигівських князів Олега й Давида на раду в Городець. „Треба направити лихо — говорив він, — інакше ще більше лихо буде, стане брат брата убивати, і погине земля руська, і Половці візьмуть землю руську“. Давид і Олег

Святославичі також затривожились і казали: „Щось подібного ще не було в роді нашім“. Справді не було: в роді княжів перше лучалися варварські братоубийства, та осліплювання не було ще. Такі проступки принесла у варварську Русь грецька просвіта.

Усі три князі виправили до Святюполка своїх мужів з таким словом: „Нащо накоїв ти лиха в руській землі, нащо устремив ніж у братів? Нащо осліпив брата? Колиб він був винен перед тобою, то тиб повинен був переконати його перед нами і доказати вину його; він був би караний, а тепер скажи: в чім його вина?“ Святюполк відповів: „Мені сказав Давид Ігоревич, що Василько вбив брата мого Ярополка і мене хоче вбити, щоби забрати волость мою: Турів, Пиньск, Бересте і Погоринє, говорив, що він заляв ся з Володимиром: щоби Володимир засів у Києві, а Василько в гóроді Володимирі. Я нехотя беріг свою голову. Не я його осліпив, а Давид; він його й завів до себе“.

„Сим не вимовляй ся — відповіли князі, — Давид його осліпив, та не в своїм гóроді а в твоім“.

Володимир з князями й дружинами хотів переходити через Дніпро проти Святюполка; Святюполк в страху збирав ся втікати, та Київляни не пустили його і послали до Володимира мачоху його й митрополита Миколая з таким словом:

„Молимо тебе, князю Володимире, і разом з тобою братів твоїх князів, не губить руської землі; як станете з собою воювати, поганці утішать ся і візьмуть землю нашу, що добули отці і діди ваші трудом і хоробростю; вони боролись за руську землю й чужі землі добували, а ви хочете погубити руську землю“.

Володимир поважав вельми свою мачоху і нахилив ся до її просьби. „Правда, сказав він, отці й діди наші берегли руську землю, а ми хочемо її погубити“.

Княгиня, повернувши в Київ, принесла втішну вість Київлянам, що Володимир нахиляє ся до супокою.

Князі стояли лівобіч Дніпра, в бору, і пересилались із Святюполком. Наконєць останнє їх слово було таке: „Коли се провина Давидова, то най Святюполк іде на Давида, най або візьме його, або жене з князюваня“.

Святюполк цілував хрест, що поступить по волі Володимира і його товаришів.

Князі зібрали ся йти на Давида, а Давид дізнавшись об сїм бажав погодити ся з Васильком і заставити його самого відклонити від Давида небезпеку, котрій підлягав Давид за Василька.

В ночі прикликав Давид якогось Василя, про котрого містить ся в літописи ціле оповіданє. Давид сказав йому:

„Василько сеї ночі говорив Улану і Колчці, що хоче від себе післати свого мужа до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, іди до іменника свого і скажи йому від мене: Як ти пішлеш свого мужа до Володимира і Володимир верне ся, я дам тобі гóрод, який схочеш: чи Всеволож, чи Шепель, чи Перемиль“.

Василь пішов до Василька і переказав йому слова Давида. „Я нічого такого не говорив — сказав Василько, — та готов післати мужа, щоби не проливали задля мене крови; дивно тільки, що Давид дає мені свої гóроди, а мій, Теремовля, у него. Йди до Давида і скажи, най пришле до мене Кульмія. Я пішлю його до князя Володимира“. Василь ходив до Давида а вернувшись сказав, що Кульмія нема.

Василько промовив: „Посидь трохи зо мною“. Він казав слугі вийти і говорив до Василя:

„Зачуваю, що Давид хоче мене видати Ляхам, не наситив ся він ще моєю кровю; ще більш хоче упити ся нею. Я багато лиха вдїяв Ляхам і хотів ще вдїяти і мстити їм за руську землю. Най видає мене Ляхам; смерти я не боюсь. Скажу тобі тільки по правді. Покарав мене Бог за мою гордість; до мене прийшла вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги, Торки, і я сказав собі в думці: як будуть у мене Берендичі, Печеніги, Торки, скажу я братови своєму Володареві й Давидові: дайте мені свою меншу дружину, а самі пийте собі й веселітєсь; яж зимою піду на ляцьку землю, а на літо завоюю ляцьку землю і відомщу за руську землю. Відтак я хотів заволодіти дунайськими Болгарами і поселити їх у себе, опісляж хотів просити ся у Святюполка й Володимира йти на Половців: або славу собі найду, або голову положу за землю руську; іншої думки у мене в серці не було, ні про Святюполка,

ні про Давида. Кленусь Богом і його судом страшним, не думав я про ніяке лихо братам; та за мої гордощі укорив мене Бог і смирив!“ — Не звісно, чим скінчилися ті пересправи Давида з Васильком, та мабуть Василько здержав Володимира, тому що він в сім році не нападав на Давида. Наступав великдень. Давид не випустив Василька, а навпаки хотів загорнути волость осліпленого; він пішов туди з військом, але у Божська стрітив його Володар. Давид був такий же трусливий, як лиходій. Він не відважився вступати до бою і заперся в Божську. Володар обляг його і післав до него таке слово: „Нащо накоїв ти лиха та ще не каєшся. Схаменись!“ — „Хибаж я се вчинив — відповів Давид, — хибаж у моїм городі се сталось? Всему винен Святипопк: я боюся, щоби й мене не взяли і не вчинили зо мною тогож; нехотя був я приневолений пристати на його раду, я був у него в руках“.

Володар не перечив йому, дбаючи тільки об сім, як би визволити брата з неволі. „Бог свідком усе му тому — післав він сказати Давидови, — а ти випусти мого брата, і я з тобою помирюся“.

Давид втішився, казав привести сліпого і віддав його Володареві. Вони заключили супокій і розійшлися.

Та другої весни (1098) Володар і Василько з військом ішли на Давида. Вони підійшли до города Всеволожа, взяли його приступом і запалили; населенці утікали, Василько всіх їх велів вигубити і мстити за себе на невинних людях, — замічає літописець. Василько показав, що хоч він був безталанний, та все не любив так руської землі, як говорив. Брати підступили під Володимир. Трусливий Давид заперся в нім. Брати-князі післали до Володимирців таке слово:

„Ми прийшли не на ваш город і не на вас, а прийшли ми на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря і Василя, — вони підмовили Давида; він їх послухав і вдіяв лихо. Коли хочете бити ся за них — і ми готові; а не хочете, — так видайте ворогів наших“.

Володимирські городяни зібрали ся на віче і так сказали Давидови:

„Видай сих мужів, ми за них не бемося; за тебеж бити ся можемо; коли не видаси, — ми отворимо город, а ти сам про себе дбай, як хочеш“.

Давид відповів: „Іх тут нема, я їх післав у Луцк; Туряк утік у Київ, Василь і Лазар в Турийську“.

„Видай тих, кого вони хотять, крикнули городяни, а ні, то — ми здаємося!“

Давидови нічого було робити. Він післав за своїми любимцями: Василем і Лазарем і видав їх.

Брати Ростиславичі по розсвіті повісили Василя і Лазаря перед городом: а сини Василька розстріляли їх стрілами. Потім відступили від города.

Після такої розправи пішов на Давида Святипопк; доси вагався він сповнити княжий засуд і укарати Давида за сей проступок. Давид гледів помочи у польського князя Владислава Германа, та сей взяв у него гроші за поміч і не поміг. Після семинедільної облоги у Володимирі, Давид здав ся і поїхав у Польщу.

У велику суботу 1098-ого р. Святипопк війшов у Володимир. Зайнявши Волинь, київський князь подумав, що добре булоб тим-же способом заволодіти й волостями Ростиславичів, за котрі він зачав війну з Давидом.

Володар випередив напад, війшов проти київського князя і взяв з собою сліпого брата. Вороги стрітили ся на урочищі, званім Рожново-поле. Коли війська готові були ударити одно на друге, знов явив ся сліпий Василько з хрестом у руці і кричав, звертаючи річ свою до Святипопка:

„Се хрест, котрий ти цілував перед тим, як позбавив мене очей! Тепер ти хочеш відняти в мене душу! Сей чесний хрест розсудить нас!“

Наступила завзята битва. Ростиславичі побідили. Святипопк утік у Володимир. Витязі не пігнали ся за ним. „З нас досить, стати на своїй межі“, говорили вони.

Тоді у Ростиславичів і у їх ворога Давида було спільне діло: боронити себе від Святипопка, тим більше що київський князь не думав лишити їх в супокою. Посадивши одного із своїх синів, Мстислава, у Володимирі Волинським, післав він другого, Ярослава, до Угрів закликати їх на Володаря, а сам уйшов у Київ, задумуючи мабуть посадити

того самого Ярослава в уділі Ростиславичів, коли їх вижене так, як вигнав Давида. Сьвятополк хотів покористувати ся враждою, що повстала між Ростиславичами й Давидом, щоби придбати володарство своїм синам. Давид прибув з Польщі і зійшов ся з Володарем. Закляті вороги помирили ся і Давид лишив жінку свою у Володаря, а сам виправив ся найняти половецьку орду, котрою управляв воївний і жорстокий хан Боняк. Здає ся, Давид вспів переконати Володаря, що дійсно провінником лиха заподіяного Василькови не був він, а Сьвятополк.

Володар сидів у Перемишлі. Прийшли Угри із своїм королем Кольоманом, на поклик Ярослава Сьвятополковича, і облягли Перемишль. На щастє Володаря Давидови не прийшло ся далеко їздити за Половцями: він стрітив Боняка десь недалеко і привів його під Перемишль.

У вечер перед битвою з Уграми Боняк о півночі відіхав від війська в поле і став вити по вовчому. Йому вторували голоси многих вовків. Така була половецька ворожба. „Завтра — сказав Боняк — ми побідимо Угрів“. Дика ворожба половецького хана сповнилася. Боняк — говорить сучасний літописець — збив Угрів на прах, так як сокіл збиває галок. Угри втікли. Багато їх потонуло у Вігорі і Сяні. Давид посунув ся під Володимир і зайняв володимирську волость. В самім городі сидів Мстислав Сьвятополкович з залогою, зложеною з населенців володимирських пригородів, Берестян, Пинян і Вигошівців. — Давид став робити приступи: дощем сипали ся з обох боків стріли; облоговці закривали ся рухомими вежами; обложенці стояли на стінах за досками; такий був тодішний спосіб війни. Підчас одної такої перестрілки, 12. червця 1099 р., стріла крізь дірку доски ранила на смерть князя Мстислава. Обложені по його смерті терпіли тяжку облогу до серпня, наостанку Сьвятополк прислав до них на відсіч військо. Серпня 5. Давид не устояв у бою з присланим військом і утік до Половців. Витязі не на довго заволоділи Володимиром і Луцком. Давид прийшов з Боняком і забрав їм сей і другий город.

Намір Мономаха злучити князів на спільне діло проти Половців не тільки не довів до бажаної мети, але довів напротив до довголітньої війни між князями; з того вийшло

для руської землі ще більше горе. Однак слідуячого 1100-ого року таки вдало ся Мономахови знов зібрати між князями раду і переконати Давида Ігоревича, щоби піддав ся княжому судови. Давид сам прислав до князів в тій справі послів. Жаль, що не знаємо подрібно приготования до сего діла. Серпня 10-ого князі: Володимир Мономах, Сьвятополк, Олег з братом Давидом зійшли ся у Витичеві; протягом двацяти днів, 30. серпня, вони знов зійшли ся на тім місці і вже тоді був з ними Давид Ігоревич.

„Хто має на мене жалобу?“ спитав Давид Ігоревич.

„Ти прислав до нас“, сказав Володимир, „і заявив, що хочеш жалувати ся перед нами за свою кривду. Ось тепер сидиш з братами на однім коверці. На кого маєш жалобу?“

Давид нічого не відповів.

Тоді князі сіли на коний і стали окремо кождий із своєю дружиною. Давид Ігоревич сидів окремо. Князі радили про Давида: спершу кождий князь із своєю дружиною, а відтак радили між собою і післали Давидови від кождого князя мужів. Сі мужі сказали Давидови таку річ:

„От-що говорять тобі брати: не хочемо тобі дати володимирського стола за се, що ти устроїв, ніж між нас, вдіяв се, чого ще не бувало в руській землі; та ми тебе не беремо в неволю, не діємо тобі ніякого лиха, сиди собі в Бужську та в Острозі; Сьвятополк додає тобі Дубен і Чорториск, а Володимир дає тобі 200 гривен та ще Олег і Давид дають тобі 200 гривен“.

Опісля князі післали до Володаря таке слово:

„Возьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Перемишль. Хочете, жийте разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми його живити мем!“

Володар сердито прийняв таку предлогу; Сьвятополк і Сьвятославичі хотіли вигнати Ростиславичів з їх волости. Вони взивали до участі в сім ділі Володимира, що після зїзду у Витичеві поїхав у північні свої землі і був над Волгою, як прийшов до него зазив від Сьвятополка йти на Ростиславичів: „Коли ти не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі“. Видно, що й на витичівськїм зїзді Володимир не годив ся з князями і не зовсім похваляв їх постанови: „Я не можу йти на Ростисла-

вичів — відповів він їм — і зломати хрестне цілуванє. Коли останнє вам не до вподоби, то приймайте перше“ (т. є постанову в Любечі). Володимир був тоді сердитий, як вказують і слова в його поуці, що відносять ся до описаної події. Тому він уважав відповідним навести слова з псалтиря: „Не ревнуй лукавим людям, не завидуй беззаконним!“

Дійсно, то, чим закінчили князі свої усобиці, мало доказувало справедливости. Володимир не перечив ся з ними багато, бо бажав як би ні було закінчити усобиці, щоби зібрати сили руських земель против спільних ворогів — Половців.

Святополкови, яко київському князеві, хотіло ся подібно своїм попередникам, власти над Новгородом і для того бажав він посадити у Новгороді свого сина; тимчасом там уже був князем син Мономахів Мстислав. Володимир уступив Святополкови, а замість новгородського князівства Святополк обіцяв Мстиславові Володимирське.

Мономах закликав Мстислава з Новгорода в Київ, але вслід за Мстиславом приїхали новгородські послани і повели таку річ Святополкови:

„Ті, що нас прислали, приказали сказати: не хочемо Святополка ні сина його; коли в него дві голови, то посилайте його. Нам дав Мстислав Всеволод, ми його виплекали, а ти, Святополку, утікав від нас“.

Святополк не міг переговорити їх і спонукати Новгородців, щоби сповнили його волю. Мстислав знов вернувся в Новгород. Новгород своїм положенєм за неприступними болотами та дрімучими лісами чув ся безпечним. Там годі було навести ані Половців, ані Ляхів; годі було з чужоземною помочю заволодіти Новгородом.

З того часу Володимир без впину звертав свою діяльність на те, щоби захистити руську землю від Половців. В 1101-ім р. Володимир підняв князів проти них, та Половці, почувши про збори руських князів, прислали одночасно від різних орд просити супокою. Русини згодили ся на супокій, готові покарати Половців за перше віроломство. В 1103-ім р. нарушили сей супокій Половці і Мономах спонукав руських князів підняти зєдиненими силами перший зачипний похід на половецьку землю. В літописи описаний

сей похід дуже симпатично і видно, що він зробив вплив на сучасних. Київський князь із своєю дружиною і Володимир із своєю зійшли ся на Долобску (на лівім боці Дніпра близько Києва). Князі радили в шатрі. Святополкова дружина була проти походу. Тоді розлягали ся такі голоси: „Тепер весна, як можна відривати смерда (пахаря) від рілі; він має пахати землю“.

Та Володимир на се відповів: „Дивно, що ви не жалуете смерда, а жалуете коня, котрим він пахає. Почне смерд пахати, набіжить Половчин, візьме у него коня і його самого ударить стрілою, вдере ся в село і жінку й дитий його візьме в полон“.

Дружина Святополкова нічого на се не могла сказати і Святополк промовив: „Я готов“.

„Багато добра вчиниш“ — сказав йому на те Мономах.

Після долобської ради князі стали зазивати чернигівських князів до участі в поході, а за ними й інших князів. Давид послухав, а Олег відмовив ся нездоровлєм. Він нерадо передирав ся з Половцями, котрі помогли йому взяти Чернигів, і мабуть обчисляв, що дружба з ними стане в пригоді йому й його дітям. Прибув із своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич, прибули й деякі інші князі. Русини йшли кінно й пішо: сі останні суднами по Дніпру до Хортиці. По чотиродневній виправі степом від Хортиці стрітили Русини на урочищі, званім Сутінь, 4. цвітня Половців і побили їх на голову. Половці втерали до двацять князів. Один із князів, Белдюзь, попав ся в полон і давав за себе великий окуп золотом, сріблом, кінями й скотиною, але Володимир сказав йому: „Багато разів постановляли ви з нами договори, а відтак ходили воювати руську землю; чому ти не вчив синів своїх та роду свого не ломати договору і не проливати християнської крови?“ Він велів отже вбити Белдюзя і посікти його тіло. Русини набрали тоді багато овець, скотини, верблюдів і невільників.

В 1107-ім р. воївний Боняк і старий половецький князь Шарукань думали відомстити Русинам за попередні погроми, та їх розбили на голову під Лубнами. В 1109-ім р. Володимир послав воеводу Дмитра Ігоревича на Дон: Русини нанесли ще більше шкоди половецьким вежам.

За те на другий рік Половці пустошили сторони Переяслава; а слідуючого року Володимир знов з князями підняв похід, що більш усіх придбав собі слави в очах сучасних людий. Переказ звязав з ним чародійні віщування. Розказують, що 11 лютого в ночі над печерським монастирем появився огнений стовп: спершу він став над камінним столом, перейшов відтіля на церкву, потім став над гробом Теодозія, нарешті піднявся в сторону східну і щез. Появі сій товаришили блискавиці й громи. Грамотії толкували, що се був ангел і віщував Русинам перемогу над невірними. Весною, Володимир з своїми синами, київський князь Святиполк із своїм сином, Ярослав і Давид з сином другої неділі посту виправилися на Сулу, перейшли через Псьол, Ворсклу і 23. марця прийшли на Дон, а 27. в страстний понеділок розбили на голову Половців на ріці Сальниці і вернули домів з великою добичю і полоном. Тоді, говорить літописець, слава про походи руські дійшла до всіх народів: Греків, Ляхів, Чехів і дійшла навіть до Риму. З того часу на довго Половці перестали тривожити руську землю.

В 1113-ім р. умер Святиполк і Київляни, зібравши ся на віче, вибрали Володимира Мономаха своїм князем; та Володимир вагався; між тим Київляни, недовольні поборами свого покійного князя, напали на дім його любимця Путяти і розграбили Жидів, котрим потакував Святиполк за свого пановання і повіряв збирати доходи. Іншим разом післали Київляни до Володимира послів з такою річю: „Йди, княже, в Київ, а як не підеш, так розграблять і княгиню Святиполкову і бояр і монастирі; і будеш ти одвічати, коли розграблять монастирі“. Володимир прибув у Київ і засів на столі по виборі київської землі.

Час його князювання до смерті, що наступила 1125-го р., був цвітучою добою в давній історії київської Руси. Вже ні Половці і ніякі інші чужоземці не тривожили руського народу. Навпаки, сам Володимир послав сина свого Ярополка на Дон, де син його завоював у Половців три города і привів собі жінку, дочку яского князя, незвичайну красавицю. Другий син Володимира, Мстислав, з Новгородцями поразив Чудь на балтійським побережю, третій, Юрій, побив на Волзі Болгар. Удільні князі не

сміли починати усобиць, слухали Мономаха а в случаю непослуху почули його сильну руку. Володимир прощав, як хто в перший раз нарушив лад, за другим разом строго карав. Так н. пр. коли Гліб Мстиславич, оден з кривських князів, напав на Слуцк і спалив його, Володимир пішов на Гліба війною, але Гліб поклонився Володимирови, просив супокою і Володимир лишив його князувати в Миньску. Кілька літ пізніше, мабуть за такий сам проступок, Володимир вивіз Гліба з Миньска, де він також вмер. Так само в 1118-ім р. Володимир зібравши князів пішов на волинського князя Ярослава Святиполковича, і коли Ярослав покорився йому і ударив чолом, він лишив його у Володимирі і сказав йому: „Все йди, коли я тебе завізу“. Але відтак Ярослав напав на Ростиславичів і навів на них Ляхів; крім того він ще обходився із своєю жінкою; Володимир сердився на него й за то. Володимир вигнав Ярослава, а Володимир Волинський віддав своєму синові Андрееви. Ярослав намагався відобрати Володимира з помічю Ляхів, Угрів Чехів, та не успів, а Ляхи зрадливо його вбили.

Не так вдачні були діла Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Льва, сина византійського імператора Діогена, але вслід за тим у Византії наступив перетворот. Олексій Комнен зігнав був Діогена. Лев хотів з помічю тестя добути собі незалежну країну в грецькій державі на Дунаю, але його вбили убийці, котрих наслав Комнен. Лев лишив сина, для котрого Мономах добивався тоїж самої країни, що перед тим Лев. Спершу воевода Володимирів Войтишич посадив був Володимирових посадників у грецьких дунайських городах; але Греки прогнали їх, а в 1122-ім р. Володимир помирился з наслідником Олексія, Йоаном Комненом, і віддав за него внуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах являє ся в руській історії законодавцем. Ще раніше, за дітий Ярослава, вийшли в „Руську Правду“ важні зміни й доповнення. Дуже важною зміною було се, що усунено мсть за убийство, а замість того введено грошеву кару — виру. Се вимагало, щоби змінити законодавство і установити багато статей задля ріжних случаїв обид і проступків, що вимагали платні вир

в усякім розмірі. Таким робом всякі розміри вирної платні назначувано на кривди і побої різного рода, що заподіяли одні другим, так як і за крадіж різних предметів. Незалежно від платні вирної за деякі проступки, як н. пр. за розбої і підпали, провинник підлягав заточеню і розграбленю — давній народній карі. Убийства злодія не вважали убийством, як воно стало ся при самій крадежи, коли злодія ще не спіймано. — Коли Мономах скликав і зложив раду з тисяцьких: київського, білогородського, переяславського і людей своєї дружини, постановлено деякі важні статі, щоби забезпечити добробит населенців. Обмежено самовільний побір відсотків, що за Святиполка доходило до великого надужитя і визвало по смерти сего князя прослідоване Жидів, що були лихварами. — За Володимира установлено, що лихвар може брати тільки тричі відсотки і як візьме три рази, то вже тратить сам капітал. Крім того постановлено дозволені відсотки: 10 кун за гривну, що становило майже третину або трохи більш, коли маємо вважати згадану тут гривну гривною кун¹⁾.

Часті війни і напади Половців нищили капітали. Являли ся довжники, що не мали спромоги виплатити ся, а під видом їх були й обманці. Торгові справи були для купців небезпечні; тому й сі, що їм давали гроші, також були в небезпеці втратити свій капітал. Відсіль і високі відсотки. Деякі торговці брали у других купців товари, не вплачуючи за них гроші наперед, а виплачували по випродажі з відсотками; з того поводу виходили обманства. За Володимира розрізнявано між тим купцем, котрий не міг виплатити ся, що потерпів несподівано від огню, води або ворога, і тим, що занапастив чужий товар або пропив, або „пробив ся“ т. є почав бійку а потім мав заплатити виру або „продажу“ (низший вид вири). Коли купець не мав спромоги заплатити, належало зважати: з якої причини се було. В першій случаю т. є при несподіванім знищеню, купець не підлягав насилі, хоч і не був

¹⁾ Гривна була — гривна срібла і гривна кун. Гривна срібла була двояка: більша, що складала ся із срібних кусочків ваги від 43—49 зол., і гривна мала — в кусочках від 32—35 золотих. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила приближно від 6—7 або від 5—6 золотників срібла.

зовсім свобідний від заплати довгу. Деякі брали капітал від різних осіб, а також від князів. На случай неспромоги уплати такого торговця, його вели на торг і продавали його майно. При тім гість т. є чоловік з іншого міста або чужоземець мав першенство перед іншими вірителями, а за ним князь, а потім вже інші вірителі забирали, що лишило ся. Набіги Половців, лихва, користолюбність князів і їх урядників — все причиняло ся до того, що в народі прибувало бідолах, що не могли вижити і йшли в найми до богачів. Сі люди звали ся тоді „закупами“. З одного боку ті закупи брали від хазяїна гроші і втікали від него, а з другого хазяїни обвиняли їх о різні видатки в господарстві і на тій підставі гнобили а навіть повертали в неволю. Закон Мономаха дозволяв закупови жалувати ся на хазяїна перед князем або судями, накладав визначену пеню за кривди йому заподіяні і гноблене, боронив їх від домаганя хазяїна на случай запропущеня або ушкодження якої-небудь річи, коли дійсно закуп був невинний; але за то з другого боку — грозив закупови повною неволю на случай, як утече, не сповнивши умови. Крім закупів, що служили по дворах хазяїнів, були закупи „ролейні“ (поселені на землях і обовязані до роботи власникови). Вони одержували плуги й борони від властника, що показує, як збіднів нарід; хазяїни не рідко напастували таких закупів з тою приключкою, що вони попсували дані їм рільничі наряди, і повертали в неволю вільних людей. Відтіль вийшла потреба означити, кого іменно вважати холопом. Законодавство Володимира Мономаха означило тільки три случаи повернення в холопство: перший случай, коли чоловік сам добровільно продавав себе в холопи або коли хазяїн продавав його на основі попередних прав над ним. Але таке купно мало конечно відбувати ся при свідках. Другий случай повернення в неволю наступав, коли входила в подруже жінка невольничого походження (мабуть лучалось, що жінщини гледіли визволу з неволі (мабуть лучалось, що жінщини гледіли визволу з неволі у виході замуж). Третий случай, коли вільний чоловік без усякого договору стане слугою приватного чоловіка (тіуństwo без умови, або привяже ключ до себе без умови). Мабуть се тому було постановлено, що деякі люди принявши службу позволяли собі на всякі непорядки

й обманства, але що не мали условин, то хозіяни не могли від них домагати ся винагороди. Тільки виказаних тут людей можна було повернути в холопство. За довгиж не можна було і всякий, що не міг заплатити, міг відробити свій довг і відійти. Воєнні полонники, як видно, також не ставали холопами, тому що про се нема згадки в „Руській Правді“ при вичисленю случаїв неволі. Холоп був тісно звязаний з хозіяном: хозіян платив його довги а також звертав ціну річи, котру вкрав його холоп. Перше, за Ярослава, коли холоп побив вільного чоловіка, тоді приймали і свідощтво холопа, як він служив у свого хозіяна. За холопа і рабови не накладали вири, але убийство холопа або рабині без причини підпадало карі грошевій князеви „продажи“. Після деяких даних належить до часів Мономаха віднести постанову про наслідство.

Взагалі після тодішнього руського звичайного права, всі сини наслідували зарівно, а дочкам обовязували ся видавати придане при виході замуж; меншому синові діставав ся вітцівський двір. Кождому однак вільно було розпорядити своїм майном в завіщаню. В правах наслідства боярів і дружинників і в правах смердів була та ріжниця, що наслідство бояр і дружинників ні в яким случаю не діставало ся князеви, а наслідство смерда (простого хлібороба, пахаря) припадало князеви, коли смерд вмерав бездітним. Жінчиного майна не міг чоловік нарушити. Коли вдова не виходила замуж, то була повною хозіяною в домі покійного чоловіка і діти не могли її вигнати. Замужна жінчина мала з мужчиною однакові юридичні права. За убийство або обиду їй заподіяну, платили однакову виру як за убийства або обиди, заподіяні мужчині.

Місцем суду в старовину були: княжий двір і торг, і се означує, що був суд княжий, але був також суд народний — вічевий; здає ся, що постанови Руської Правди мали метою найбільш збережене княжих справ, а не обіймали всего вічевого суду, що придержував ся давних обичаїв і установ, котрі насували ся даними случаями. Доказами на суді були: зізнання свідків, присяга, і наостанку проба водою і зелізом; але коли введено се останнє — не знати.

Доба Володимира була часом процвиту умілої і письменської діяльності на Руси. В Києві і в інших гóродах кладено нові церкви украшені живописю: так за Святополка збудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий

Видубицький монастир.

монастир, котрого стини стоять доси, а близько Києва Видубицький монастир на місці, де був загородний двір Всеволода; крім того Володимир перед смертю поклав прегарну церкву на Альті, на тим місці, де убито Бориса. —

До сего часу відносить ся уклад первісної нашої літописи. Ігумен Сильвестер (около 1115-го р.) уложив в одну книгу уривки, що вже перше естували, і мабуть сам додав до них оповідання про події, котрі сам бачив. Між творами, що ввійшли в його книгу, були й писання печерського літописця Нестора, від чого цілий Сильвестрів літописний збірник має в ученім світі назву Несторової літописи, хоч і несправедливо,¹⁾ бо не все в ній написав Нестор, а при тім не все міг написати оден тільки чоловік. Гадка описувати події, і укладати їх порядком після літ появилася тоді, як познайомили ся письменники з византийськими літописцями, з котрих деякі, як Амартоль і Малала, були тоді звісні в словянським перекладі. Сильвестер дав почин руському літописаню і вказав дорогу іншим після себе. Його збірник продовжали другі літописці після літ і розвітвив ся на багато частий, відповідно ріжним землям руського світа, що мали свою віддільну історію. Прямим і близшим по місцевости продовженєм Сильвестрового літописного збірника була літопись, що займала ся переважно київськими подіями; написали її в Києві ріжні літописці, що змінювали ся оден за другим. Літопись ся зве ся „київською“; вона займає часи Мономаха, іде через ціле XII. столітє і перериває ся на подіях перших літ XIII. столітє. В часах Мономаха багато мабуть переложено з византийської літератури, як доказують рукописи, що случайно зберегли ся і відносять ся іменню до кінця XI-го і початку XII-го столітє. З нашої первісної літописи видно, що Русини письменні могли читати в своїм язичі Старий Завіт і житя ріжних святих. — Тодіж за прикладом византийських житєписців почали складати житя руських людей, котрих поважали за святисть житя й смерти. Тоді вже було написане жите перших основників печерського монастиря: Антонія і Теодозія, і преподобний Нестор, Печерський літописець, дав почин Патерикови або збірникови житий печерських святих. Твір сей доповнювано опісля новими додатками і він став відтак любимою книжкою до

¹⁾ Найновійші досліди виказали, що автором Начальної літописи (Повѣсть временныхъ лѣтъ) був преп. Нестор. (А. Шахматовъ, Несторъ Лѣтописецъ, Літер. наук. Збірник „Привіт І. Франкови“, Львів 1916, II., стор. 31—53).

читання у набожних людей. В ту добу написав житя св. Ольги і св. Володимира монах Яків, тодіж зложено дві ріжні від себе повісти про смерть князів Бориса й Гліба, з котрих одну приписують томуж монахови Якову. Ровесник Мономахів, київський митрополит Никифор, родом Грек, лишив нам одно Слово і три Послання: з тих два звернені до Володимира Мономаха, а між тими одно „обличительне“ проти латинян. Тоді вже нарешті виробив ся розділ Церков; було ворогованє між письменниками одної і другої Церкви і Греки старали ся впоїти Русинам свою ненависть і злобу до західної Церкви. Другий ровесник Мономахів, ігумен Данило, відбув подорож у Єрусалим і лишив по собі опис тої подорожи.

Неперечно, крім оригінальних первотворів і перекладів властивого релігійного письменства, було тоді на Русі ще поетичне письменство, що мало менше-більше прикмети давного поганьства. В случайно збереженім поетичнім пам'ятнику з кінця XII-го столітє: „Слово о полку Ігоря“ згадує ся про співця Бояна, що співав про події старовини і між іншим про події XI-го столітє; з деяких признаков можна припустити, що Боян співав також про походи Мономаха на Половців. Сего Бояна так поважали, що потомство прозвало його Соловієм старинних часів. — Сам Мономах написав „Поуку своїм дітям“ або так звану „Духовную“. В ній Мономах розказує подрібно події свого житя, свої походи, свої лови на диких коний (зубрів?), диких кабанів, турів, лосів, медведів, — свій образ житя, занятя, в котрих добачаємо невтомну діяльність. Мономах дає дітям пораду, як поводити ся. Сі поради, крім загальних християнських моральних наук, піддержувані многими виписками з святаго письма, доказують начитаність автора і містять у собі багато важних черт, як личного характеру Мономаха, так і його віку. Він зовсім не каже князям карати смертю кого небудь. Колиб провинник навіть заслужив кару смерти, говорить Мономах, то й тоді не треба губити душі. Видно, що князі тодішні не окружали ся царською величю і були доступні для всіх, що мали до них діло: „Най не посьміють ся ті, що приходять до вас, з дому вашого ані обіду вашого“. Мономах навчає дітий все робити самим, у все вглядати, і не здавати ся

на тіунів і отроків. Він завіщає їм, щоби самі судили і боронили вдів, сиріт та вбогих, не дозволили сильним губити слабих, приказує, щоби кормили і поїли всіх прихожих. Гостинність вважає він першою чеснотою: „Більше всего шануйте гостя, відкіляб він ні прийшов: чи посол, чи знатний чоловік, чи простий, всіх гостіть їдою і питем, а коли можна й подарками. Сим вславить ся чоловік по всій землі“. Він приказує їм відвідувати хорих, віддавати останню прислугу вмерлим, зважаючи на те, що всі смертні, привитати кожного на зустріч добрим словом, любити своїх жінок, та не давати їм над собою власти, шанувати старших як вітців, а молодших як брватів, удавати ся до духовних о благословенство і зовсім не чванити ся своїм станом, зважаючи на те, що все поручив їм Бог на короткий час, і не зберегати в землі богатств, бо се великий гріх. Що до війни Мономах рає дітям не здавати ся на воевод, самим поставляти сторожу і не бенкетувати та не висипляти ся в поході; підчас сну не здіймати з себе зброї, а в переході скрізь руські землі ніколи не позволяти, щоби військо робило пакости людям по селах або нищило хліб на полях. Наостанку, він каже їм вчити ся й читати і наводить яко приклад вітця свого Всеволода, що сидячи дома вивчив ся пять язиків.

Мономах умер коло Переяслава в любимій церкві, збудованій на Альті 19. мая 1125-го р., в сімдесят другім році життя. Тіло його перевезено в Київ. Сини і бояри понесли його до сьв. Софії, де його й поховали. Мономах лишив по собі память доброго князя. „Всі лихі думки ворогів — говорить літописець — Бог дав під його руки; вистачений добрими звичаями, славний побідами, він не величав ся, не чванив ся, по заповіді Божій добро чинив ворогам своїм і безмірно був милосерний для старців і вбогих, не щадив свого майна, а все роздавав убогим“. Монахи славили його за побожність і за щедрість монастирям. Ся добродушність, злучена з рішучою діяльністю і розумом, винесла його так високо і в очах людей сучасних і в памяти нащадків.

Мабуть народні епічні пісні про часи київського князя Володимира „Красное Солнишко“, так звані билини Володимирового циклу, відносять ся не до одного Володимира

Святого, але й до Мономаха, так що в поетичній памяти народу сі дві особи злили ся в одну. Наш погляд подтверджує ось яка подія: в Новгородській літописи під 1118-им роком Володимир з сином своїм Мстиславом, князем новгородським, завізав за безлад і грабіж з Новгорода сотського Ставра і посадив його в тюрму з деякими провинниками, новгородськими боярами. Між билинами Володимирового циклу єсть одна билина про Ставра боярина, котрого київський князь Володимир засадив у погріб (тюрмами тоді були погребі [пивниці]), але Ставра визволила його жінка, переодівши ся в мужеську одіж. Імя Володимира Мономаха так поважали нащадки, що опісля склала ся казка, начеб то византийський імператор прислав йому знаки царського достоїнства, вінець і коронаційний плащ, і кілька століть опісля московські царі вінчали ся вінцем, що називали „шапкою“ Мономаха.

Розбираючи все безпристрастно, треба примітити, що Мономах у своїх поуках і у виїмках літописців (де про него згадка) являє ся більш бездоганим і добродушним, як у своїх поступках, в котрих проглядають хиби часу, вихованя і товариства, посеред котрого він жив. Такий на пр. поступок з двома половецькими князями, убитими з нарушенем даного слова і прав гостинности. Завіщаючи сином здержливість у війні і людяність, сам Мономах однако мимоходом признає ся, що при занятю Миньска, в котрім він мав участь, не лишено при житю ані челядина, ані скотини. Наостанку він хоч і дбав про руську землю, але й себе не забував і, караючи князів дійсно винуватих, відбирав їх уділи і віддавав своїм сином. Та все він в історії мати ме велике значіне, що живучи в суспільности, котра ледво що виходила з варварства, повертаючи ся в такім товаристві, де всякий гонив ся за вузкими свокористними цілями, ще майже не розуміючи сьвятости права й договору, оден Мономах держав знамено спільної для всіх правди і збирав для сеї суспільности сили руської землі.

Князь Андрій Боголюбський.

В другій половині XII-го століття в Ростовсько-Суздальській землі появляють ся зароди того ходу подій, що розвинув ся і усталив ся вже під впливом татарського забору. Наш давний літописець, перелічуючи вітки словянсько-руського племені, вказує на Полян, Деревлян, Сіверян і т. д., але, говорячи вже по переказу про події IX-го і X-го століття, залічає в склад руського світа Мерю, околицю заселену фінським племенем тоїж назви, що займала обшир нинішних губерній: володимирської, ярославської, костромської і часті московської і тверської; на рівні з тим народом ставить суплемінні й сусідні йому племена: Мурому на південь від Мери і Весь на північ від тоїж Мери по бігови Шексни і около Білоозера. Уже в незапам'ятні часи словянські поселенці заходили в околиці тих народів і поселяли ся там, як то показують словянські назви гóрода Ростова в землі Мери і Білоозера в землі Веси. Жаль, що не знаємо ходу словянського населювання в сих землях; неперечно, що вона з прийнятем християнства змагала ся, повставали гóроди з руськими населенцями, а самі туземці приймаючи християнство теряли разом з поганьством свою народність і поступенно зливали ся з Русинами, деякіж покидали свою давну вітчину і утікали дальше на схід. Недавні розкопки могил заходом гр. Уварова в землі Мери показують, що поганьство і давна народність вже вигасали в XII-ім століттю, а бодай пізнійші могили з признаками мерянської народности можна віднести до сеї доби. Після письменних пам'яток в XII-ім століттю стрічаємо в сих місцях значне число гóродів неперечно руських: — Ростов, Суздаль, Переяслав-Залський, Дмитрів, Углич, Зубців, Молога, Юрїв, Володимир, Москву,

Ярославль, Галич-Мерський, Городець і н. Неспкої в південній Русі спонукали єї тамошних населенців переселяти ся в сю околицю. Нарід Мери стояв на низькім ступні просвіти, не творив самостійного політичного тіла і при тім не був воївний, як показує лихе оружє в його могилах; тому він легко підчиняв ся власті і впливови Русі. В сїм-то краю, котрий заселювали приходці з ріжних словянсько-руських земель, творила ся нова вітка словянсько-руської народности, що дала почин московському народови; ся вітка в дальшій добі історії обняла всі інші народні вітки в руській землі, багато з них зовсім загорнула і злила з собою, а інші вітки підчинила своєму впливови. Недостача свідоцтв про хід руського заселювання в сїм краю становить в нашій історії вельми важну прогалину, котрої нічим заступити. При всім тім однак можна вже і у давних часах замітити сї прикмети, що взагалі становили віддільні признаки московської народности: скупленє сил у власній землі, напрям розширити свої оселі і підчинити собі інші землі. Се пробиває ся вже в історії борби Юрія суздальського за Київ з Ізяславом Мстиславичем. Се був перший почин напряму підчинити руські землі першеньству східно-руської землі. Юрій хотів утвердити ся в Києві, тому що, очевидно, не радо проживав у східній стороні; та коли розберемо значінє тогочасних подій, то побачимо, що вже тоді разом з тим лучив ся напрям руських поселенців суздальської землі володіти в Києві. Се видно з того, що Юрій після овлади Києвом держав ся в нїм з підмогою Суздальців, що з ним прийшли. Київляни гледіли на князюване Юрія, як на чуже володарство, а опісля по смерті Юрія в 1157 р. поубивали всіх Суздальців, котрим Юрій поручив управу краю. Опісля син Юрія Андрій не думав вже переселяти ся в Київ і хотів оставати в суздальській землі, володіти Києвом і іншими руськими землями таким робом, щоби суздальська земля обняла передове становище, як перше Київ. Від Андрея починає визначати ся яркими чертами самостійність суздальсько-ростовської землі і разом з тим напрям до передованя в руськім світі. В сю добу виступив у перший раз на історичне видно московський нарід. Андрій був першим московським князем; він своєю діяльністю дав почин і показав взорець своїм

нащадкам; вони-то мали при обставинах прихильних довершити того, що зазначив їх предок.

Андрій родився в суздальській або докладніше в ростовсько-суздальській землі, там прожив він дитинний вік і першу молодість, там відобрав він перші враження, після котрих склали у него погляди на жите і поняття. Доля кинула його у вир безвихідних усобиць, що відбувалися у Південній Русі. Після Мономаха, що був князем київським з вибору землі, князували в Києві оден за другим два сини його, Мстислав і Ярополк; спору в них за землю не було, і їх можемо залічити до справдешних земських вибраних князів, як і їх вітця, тому що Київлянам дорога була пам'ять Мономаха і вони любили його синів. Але в 1143 році чернігівський князь Всеволод Ольгович вигнав третього Мономахового сина, слабого і неспосібного Вячеслава, і оружно заволодів Києвом. Сим відкрила ся дорога до безконечного неладу в Південній Русі. Всеволод держався в Києві з підмогою своїх Чернігівців. Він хотів забезпечити для свого роду Київ: Всеволод предложив Київлянам вибрати брата його Ігоря. Київляни мимоволі згодилися. Та як тільки Всеволод умер, в 1146 р., Київляни вибрали собі князем сина старшого Мономаховича, Ізяслава Мстиславича, а Ігоря зложили. Колиж за Ігоря підняли війну його брата, Київляни убили прилюдно Ігоря, дарма що він вже відцурався світа і вступив у печерський монастир.

Ізяслав щасливо справився з Ольговичами, та проти него піднявся новий невсипучий суперник, дядько його, князь суздальський Юрій Довгорукий, молодший син Володимира Мономаха. Почала ся довголітна борба і в сій борбі брав участь Андрій. Справи замотувалися так, що здавалося, усобиці не буде кінця. Київ кілька разів переходив то в руки Ізяслава, то в руки Юрія; Київляни зовсім збилися з дороги: впевняють Ізяслава, що готові умирати за него, а відтак перевозять Юрія через Дніпро до себе і приневолюють Ізяслава втікати; приймають до себе Юрія, опісляж зносять ся з Ізяславом і призивають його до себе, а виганяють Юрія; та взагалі легко уступають всякій силі. Київляни не зважаючи на таку непостійність, вимушену обставинами, незмінно любили Ізяслава

і ненавиділи Юрія з його Суздальцями. Підчас тої усобиці Андрій нераз показував хоробрість у битвах, та нераз намагався довести до згоди між роздратованими суперниками, але все було безуспішно. 1151 р., коли Ізяслав на час осягнув рішучу перевагу, Андрій вговорював вітця, щоби переселився в суздальську землю, і спішився сам перше від него переселитися до сего краю — у Володимир-на-Клязмі, пригород, що дав йому отець яко уділ. Але Юрій нізачо не хотів лишити Південної Русі, знов зачав добивати ся Києва, наостанку в 1154 р. заволодів ним і посадив Андрея у Вишгороді. Юрій бажав мати того сина близько себе, здає ся тому, щоби передати йому київське князюване, і в тій цілі він призначив віддалені від Києва гори Ростов і Суздаль меншим своїм синам. Та Андрея не манили ніякі надії в Південній Русі. Андрей був стількож хоробрий, скілько й розумний, стількож вихований у своїх намірах, скілько й смілий у виповненню. Він був дуже жадний влади, щоби міг погодитися з тодішнім станом в Південній Русі, де доля князя постійно залежала і від забагів інших князів і від примхи дружин і городів. Крім того сусідство Половців не давало і на будуче ніякої поруки на установу порядку в Південній Русі, тому що Половці були добрим орудем князів, котрі задумували силою добивати ся городів. Андрій рішився самовільно утечи на все в суздальську землю. Крок був важний; сучасний літописець вважав се потрібним особливо замітити, що Андрій рішився на то без вітцівського благословення.

У Андрея, як видно, доспіла тоді думка не тільки віддалити ся в суздальську землю, але утвердити в ній осередок, з котрого можна правити руськими справами. Літопись говорить, що з ним були в порозуміню його свояки, бояри Кучкови. Думаємо, що він мав тоді багато сторонників як в суздальській землі, так і в київській. Се перше видно з того, що в ростовсько-суздальській землі любили його і скоро опісля оказали сю любов, наставляючи його князем по виборі; про се друге свідчать признаки значного переселення населенців київської землі в суздальську. Але Андрій, що поступав в сім случаю проти вітцівської волі, був приневолений освятити свої

поступки в очах народу яким небудь правом. До сеї пори в почутю Русинів для князів естувало двояке право — походження і вибору, але оба ті права перепутали ся і втєряли значіне, особливо в Південній Руси. Князі, мимо всякого старшиньства по роді, добивали ся княжих столів, а вибиране перестало бути однодушним вибором всеї землі і залежало від воєнної товпи — від дружини, так що в самім ділі удержувало ся ще тільки одно право — право бути князями на Руси особам з Рурикового дому. Але який князь мав де князувати, для того вже не було ніякого іншого права крім сили й успіху. Треба було установити нове право. Андрій найшов його; се було висше пряме благословенє релігії.

Був у Вишгороді в женськїм монастирі образ Пр. Богородиці, привезений з Царгороду; після переказу малював його св. євангелист Лука. Розказували про него чуда, говорили між іншим, що, поставлений під стїною, образ сей в ночі сам відходив від стїни і ставав посеред церкви, неначе показуючи, що бажає перейти в інше місце. Взяти його явно не було можна, тому що населенціб на се не дозволили. Андрій задумав крадькома взяти його, перенести в суздальську землю, дарувати таким робом сій землі святиню поважану на Руси і тим зазначити, що над сею землею спочиває особливе благословенє Боже. Підмовивши свьятеника женського монастиря Миколая і диякона Нестора, Андрій забрав у ночі чудотворний образ з монастиря і разом з княгинєю і помічниками своїми зараз опісля утік в суздальську землю. Підчас подорожи того образу в суздальську землю діяли ся чуда: в дорозі уздоровляв він хорих. Андрій мав на думці підняти гóрод Володимир висше старших гóродів Суздаля і Ростова, та він держав сю думку до часу в тайні, тому переїхав через Володимир з образом і не лишив його там; де він опісля по його думці мав бути. Та не хотів Андрій везти його ні в Суздаль ні в Ростов, тому що після його думки не треба було тим гóродам давати першеньства. Десять верст від Володимира в дорозі до Суздаля стало ся чудо: коні під образом нараз станули; запрягають інших сильнійших, і ті не можуть рушити воза з місця.

Князь задержав ся; розпняли шатро. Князь заснув а рано оповістив, що йому являла ся у сні Божа Мати з грамотою в руках і наказала не везти єї образу в Ростов, а поставити його у Володимирі, на тім же місці, де приключив ся сей привид, покласти камінну церкву в імя Різдва Богородиці і оснувати при ній монастир. В память такого привида живописано образ, що зображав Божу Матір в такім виді, як явила ся Андрєєви з грамотою в руці. Тоді на місці привида зложено село, назване Боголюбовим. Андрій поклав там богату камінну церкву; єї наряди і образи були украшені дорогоцінними каміннями і рóзпусткою (емайлю), стовпи і двері блищали позолотою. Там поставив він тимчасом образ; на рамах, для него споруджених Андрєєм, було 15 фунтів золота, багато жемчуга, дорогоцінного каміння і срібла.

Село Боголюбово, зложеноє Андрєєм, стало любим місцем його побуту і від тогож пішло в історії прозвище Боголюбського.

Не знаємо, що робив Андрій до смерти вітця, та неперечно він в тім часі справував ся так, що догодив усій землі. Коли отець умер в Києві по бенкеті у якогось Петрила, 15-го мая 1157 р., Ростовці і Суздальці з усею землею вибрали однодушно Андрея князем усеї своєї землі і таким робом нарушили заповіт Юрія, що призначав Ростов і Суздаль молодшим синам. Та Андрій не поїхав ні в Суздаль, ні в Ростов, а оснував свою столицю у Володимирі, поклав там величаву церкву Успеня Богородиці з позолоченим верхом¹⁾ з білого каменя, привезеного водою з Болгарії. В тій церкві поставив він взятий з Вишгорода образ, що з того часу почав звати ся Володимирським.

З того часу Андрій явно зазначив свій намір вчинити Володимир, що доси був тільки пригородом, головним гóродом усеї землі і поставити його висше старих гóродів, Ростова і Суздаля. Андрій памятав про се, що в старих гóродах були старі перекази й привички, котрі обмежали

¹⁾ Після одних вістий була одна баня, після інших — пять; се перше правдоподібнійше, тому що в тих часах ставлено звичайно церкви з одним верхом.

власть князя. Ростовці і Суздальці вибрали Андрія на вічі. Вони вважали власть князя нижше своєї вічевої власті; живучи в Ростові або Суздалі міг Андрій дізнавати опору і був би приневолений іти під лад городянам, що гордилися своїм старшинством. Навпаки у Володимирі, котрій завдячував йому своє вивисшене, своє нове старшинство над землею, воля народна мала йти руку в руку з волею князя. Гóрод Володимир, перше малий і незначний, сильно розрісся і населив ся за Андрія. Населенці його були найбільше переселенці, що зайшли до Андрія з Південної Русі на нову оселю. На се ясно вказують назви урочищ у Володимирі; там були ріка Либедь, Печерний гóрод, Золоті Ворота з церквою над ними, як у Києві, і Десятинна церква Богородиці. Наслїдуючи Київ дав Андрій церкві, що поклав у Володимирі, десятину із своїх стад і з торгу і крім того гóрод Гороховець і села. Андрій ставив багато церков, закладав монастирі і не жалував видатків на украшенє храмів. Крім церкви Успенія, що дивувала сучасних людей величиною і блеском іконостаса, свічників, стінною живописю та багатою позолотою, він поклав у Володимирі монастирі Спаський, Вознесенський, соборну церкву Спаса в Переяславі, церкву св. Теодора Стратилата, котрому приписував своє спасенє підчас одної битви, коли разом з вітцем брав участь у княжих усобицях на полудні; також поставив церкву Покрови при устю Нерли і багато інших камінних церков. Андрій спроваджував до того митців з Заходу, а між тими стало розвивати ся і руське мистецтво, так що за Андрєєвого наслїдника руські митці вже без помочи чужоземців ставили і живописали свої церкви.

В ставленю богатих церков пробиває ся як добробит краю, так і політичний хист Андрія. Кожда нова церква була важною подією, що розбуджувала увагу народу і повагу для єї основника. Андрій розумів, що духовенство становило тоді одиноку просвічену силу, і умів приєднати любов його, а тим самим скріпляв свою власть у народі. В житю видавав ся він ровесникам набожним і богочестивим чоловіком. Його все можна були видіти в церкві, як він молив ся, як проливав слези жалю і голосно зітхав. Хоч його княжі туїни а навіть духовні, котрим він сприяв,

позваляли собі грабити й інші лиха чинити, але Андрій прилюдно роздавав милостиню убогим, кормив черцїв і за то чув, як похвалювали його християнське милосерде. Часто по ночах він входив до церкви, сам засвїчував свічки і довго молив ся перед образами.

В тих часах залічали до благочестивих подвигів князя, що становили його славу, також війни його з невірними. В сусідстві з волостю Андрія, над Волгою, було царство Болгарське. Бóлгари, нарид фінського, або імовірнійше мішаного племені, ще в десятім століттю прийняли мугамеданство. Вони давно вже жили в незгоді з Русинами, набігали на руські краї і руські князі нераз ходили бити ся з ними: такі бої вважали богоугодним ділом. Андрій два рази воював з тим народом і перший раз виправив ся з війском проти него в 1164 р. Він взяв з собою св. образ Богородиці, привезений з Вишгороду; духовенство йшло пішки і несло образ під знаменами. Сам князь і ціле військо перед походом приймало св. тайни. Похід скінчив ся вдало; князь болгарський утік; Русини взяли гóрод Ібрагимів (в наших літописях Бряхимів). Князь Андрій і духовні приписували сю побїду чудотворній силі образу Богородиці; подію сю поставлено рядом з многими чудами, що походили від того образу, і на спомин тогож установлено празник з водосьвяченєм, що й доси відбуває ся 1-го серпня. Патриарх царгородський тим радше потвердив сей празник, бо припадав разом з празником грецького імператора Мануїла, що побив Сараценів, а побїду сю приписували чудотворній силі животворящего хреста і хоругви із зображенєм Христа Спасителя.

Але не так прихильний бажаню Андрія був патриарх Лука Хризоверх, коли Анрїй звернув ся до него з просьбою, щоби посвятив митрополитом для Володимира свого любимця Теодора. Сею новою установою хотїв Андрій рішучо підняти у гору Володимир, що залежав від ростовської епархії; тоді Володимир не тільки став би висше Ростова і Суздаля, але набрав би ще передового духовного значіння в радї руських гóродів інших земель. Але патриархи після давного звичаю східної Церкви не легко і не зразу годились на всякі зміни в порядку церковної управи. І сим разом не згодив ся патриарх на таку важну

переміну, тим більше, що ростовський єпископ Нестор ще жив і утік тоді в Царгород перед Андреем, котрий його не любив і прослідував. По кількох літах однако, 1168 р., любимець Андрея Теодор поїхав у Царгород і випросив собі посв'ячене хоч не на митрополита, то на єпископа ростовського. Він хоч вважав ся ростовським, але на бажанє Андрея мав жити у Володимирі, позаяк на се позволив патриях. Таким робом його любий Володимир, хоч не міг у духовній управі одержати того першєнства на Руси, приналежного Києву, а всеж ставав висше Ростова, яко місце побиту єпископа. Як Андрій нізащо мав Київ, так і любимець його Теодор згордів, що не хотів знати київського митрополита: він не поїхав до него за благословенєм а вважав, що доволі йому поставленя в єпископи від патриарха. Але сим нарушив він давний порядок на Руси, отже володимирське духовєнство не хотіло його слухати; нарід ворушив ся. Теодор замкнув церкви і заборонив відправляти богослужєнє. Коли вірити літописям, то Теодор з тою метою, щоби силою приневолувати до послуху його верховній власти, позваляв собі страшєнні варварства: мучив непокірних ігуменів, монахів, сьвящеників і простих людей, виривав їм бороди, відрубав голови, випікав очи, вирізував язики і забирав майно у своїх жертв. Хоч літописець і говорить, що він поступав таким робом не слухаючи Андрея, котрий його посилав висьвятити ся у Київ, то годі припустити, щоби все то могло діяти ся під управою такого властлюбного князя проти його волі. Коли подібні варварства не пересадні, то могли вони діяти ся тільки за відомостю Андрея, а бодай Андрій дивив ся крізь пальці на провини свого любимця і пожертвував його тільки тоді, коли побачив, що народне зворушенє змагає ся і може мати небезпечні наслідки. Якби се ні було, Андрій післяв наостанку Теодора до київського митрополита, котрий велів лиходієви відрубати праву руку, відрізати язик і виколоти очи. Се — після византийського звичаю.

Андрєви не вдало ся поставити свій Володимир у церковних відносинах на ступінь митрополії. Та Андрій в тім згляді зазначив уже рано се, що склало ся опісля за його наслідників.

Андрея посадила на князюванє уся земля з ущербом прав менших братів, що мали князювати там після заповіту вітцівського. Рішучий у своїх справах Андрій випередив всякі з їх боку змаганя до усобиць, разом вигнав своїх братів Мстислава, Василька, осьмилітного Всеволода (1162) і прогнав від себе двох племянників Ростиславичів. Брати разом із своєю матєрю, грецькою царівною, виправили ся в Грецію, де грецький імператор Мануїл прийняв їх дуже радо. Се вигнанє не тільки не було подією противною землі, але навіть у літописях се приписують нечєб земській волі. Андрій виганяв також бояр, котрі не здавали ся йому зовсім вірними. Такі способи скупляли в його руках єдину власть над усею ростовсько-суздальською землею і тим самим давали сій землі значіне найсильнішої між руськими землями, тим більше, що була вільна від усобиць і спокійна в тім часі від усякого нападу зза границі. Та з другого боку сими способами Андрій призбирував собі щораз більше ворогів, що були готові при нагоді погубити його всяким можливим робом.

Взявши у свої руки власть у ростовсько-суздальській землі, Андрій зручно користував ся усіма обставинами, щоби показати своє першєнство у всій Руси; вдаючи ся в усобиці в інших руських землях, він бажав, рішати їх по своїй волі. Головною і постійною цілю його діяльности було понижити значіне Києва, позбавити давного старшиньства над руськими гóрами і перенести се старшиньство на Володимир, а разом з тим підчинити собі вільний і багатий Новгород. Він добивав ся того, щоби після свого бажаня віддавати ті два важніші гóроди з їх землями тим князям, котрих він схоче посадити на князюванє і котрі з вдяки за се будуть признавати його старшиньство. Коли по смерти Юрія Довгорукого повстав спір о Київ між чернигівським князем Ізяславом Давидовичем і Ростиславом, братом Ізяслава Мстиславича, Андрій опікував ся славом, братом Ізяслава Мстиславича, Андрій опікував ся славом, хоч перше сей князь був ворогом його вітця. Ізяславом, хоч перше сей князь був ворогом його вітця. В 1160 р. він зіхав ся з ним на Волоці і задумав вигнати Ростиславового сина Сьвятослава з Новгороду. В Новгороді вже від кількох літ був нелад; закликали і виганяли то тих, то інших князів. Недовго перед тим, ще за Юрія, князювали там брат Андрея Мстислав. В 1158 р. Новго-

родці вигнали його і закликали синів Ростислава, Святослава і Давида: першого посадили в Новгороді, другого в Торжку, але й проти них скоро утворилося в Новгороді неприязне сторонництво. Надіючись допомогти від того сторонництва, Андрій післав у Новгород таку жадобу: „Най буде вам відомо, що я бажаю добиватися Новгороду добром або злом; щоб ви цілували мені хрест, що хочете мати мене своїм князем, а мені вам добра бажати“. Такий відклик скріпив зворушене в Новгороді, часто стали збиратися бурливі віча. Спершу Новгородці, ведені прихильниками Андрея, колотилися тому, що Новгород удержує разом двох князів і домагалися вигнати Давида із Торжка. Святослав сповнив їх волю і вислав брата з новгородської землі, але й потім противники його не дали Святославу супокую, підбурювали проти нього наряд і довели до того, що товпа спіймала Святослава на Городищу і відослала під сторожею в Ладогу; його жінку замкнули в монастир св. Варвари; закували княжих дружинників, майно їх заграбили, а відтак післали просити у Андрея сина на князуване. Андрій дбав, щоб їм по зможі давати не тих князів, яких вони домагали-муться, а тих, котрих він сам їм дати схоче. Андрій післав їм не сина, а свого племянника Мстислава Ростиславича. Але в сліду ючим році (1161), коли Ростислав побив і убив Ізяслава Давидовича і укріпився в Києві, Андрій погодився з ним і велів Новгородцям взяти знов до себе на князуване того Святослава Ростиславича, котрого вони недавно вигнали і притім, як виражаєся літописець, „на всій волі його“. Андрееви очевидно було все одно, чи сей, чи інший князь князувати-ме в Новгороді, щоб тільки сей князь був посаджений з його руки, та щоб таким способом для Новгородців вийшло в звичай приймати князів від суздальського князя. В 1166 р. умер київський князь Ростислав, чоловік уступчивий, що під кінець погодився з суздальським князем і йому догоджував. Київським князем вибрали Мстислава Ізяславича. Крім того, що сей князь був сином ненависного Андрееви Ізяслава Мстиславича, з котрим так завзято боровся його отець, Андрій сам ненавидів сего князя, але й Мстислав був не з таких, щоб догоджувати кому небудь, хтоб тільки задумав показати над

ним власть. У покійного Ростислава було п'ять синів: Святослав, що князував у Новгороді, Давид, Роман, Рурик і Мстислав. Спершу Мстислав Ізяславич жив з тими своїми стрийними братами в згоді, та потім на велику радість Андрея між ними приязнь стала розриватися. Почалося задля Новгорода. Новгородці як і перше не погодилися із своїм князем Святославом і вигнали його, а відтак післали до київського Мстислава просити в него сина. Мстислав, не бажаючи колотнечі з Ростиславичами, зволікав з рішенням. Тимчасом зневажений Святослав удався до Андрея; за Святославом стали смоленські князі, його брати. З ними злучилися і Полочани, що перше не були в згоді з Новгородом. Тоді Андрій рішучо зажадав від Новгородців, щоб вони знов прийняли вигнаного Святослава: „Не буде нам іншого князя крім сего“, велів він їм сказати і прислав на поміч Святославу і його союзникам військо проти Новгорода. Союзники спалили Новий Торг, спустошили новгородські села і перетяли зв'язь Новгорода з Києвом, щоб не дати Новгородцям зійтися з Мстиславом київським. Новгородці почувши зневагу своїх прав, побачили, як дуже напосіли на їх свободу, розпалилися і не тільки не здалися на домагане Андрея, але убили посадника Захарія і деяких інших, сторонників Святослава, за тайні зносини з сим князем, вибрали іншого посадника іменем Якуна і найшли нагоду сповістити про все Мстислава Ізяславича і ще раз просили у него сина на князуване. В тім часі як раз вспіли київські бояри Бориславичі роздвоїти Мстислава з двома Ростиславичами Давидом і Руриком¹⁾. Коли вслід за тим

¹⁾ Суперечка почалася з того, що слуги Ростиславичів украли Мстиславу коні і наложили на них свої знаки. Бояри Бориславичі, Петро і Нестор, впевнили Давида, що Мстислав з п'ямісти за се хоче, прикликавши їх на обід, взяти під сторожу. По якімсь часі Мстислав справді запросив на обід Давида і Рурика. Сі князі з намови бояр зажадали насамперед, щоб Мстислав цілував хрест, що їм не вдіє ніякого лиха. Мстислав обидився; обиділася за него й дружина його: „Не годить ся тобі хрест цілувати — говорили його дружинники —; без нашої відомости тобі годі було ні задумувати, ні чинити то, що вони говорять, а ми всі знаємо твою щирю любов до братів, знаємо, що ти правий перед Богом і людьми. Пішли до них і скажи: я цілую хрест на се, що не задумував ніякого лиха проти

Новгородці знов прислали до Мстислава просити сина, він вже не вагався і післав до них сина свого Романа. Ростиславичі по сій події стали явними ворогами Мстислава. Андрій зараз і покористувався тим, щоби йти на Мстислава. Рязанські і муромські князі вже перше були з Андреем у згоді, злучені війною проти Болгар. Полочани вийшли з ним у союз з ворогованя проти Новгорода; на Волині був його союзником дорогобужський князь Володимир, дядько Мстислава, давнійший його суперник за Київ. Андрій тайно знісся з князями сіверськими Олегом і Ігорем; в Переяславі руським князував брат Андрея Гліб незмінно йому вірний; з Глібом був також другий брат, молодий Всеволод, що вернув з Царгорода і дістав князуване в Остерськім Городці в Південній Русі. Всего, таким способом, було до 11 князів з дружинами і ратниками. Суздальським війском проводив син Андрея Мстислав і боярин Борис Жидиславич. На боці Мстислава був брат Андрея Михайло, що князував у Торжку; не знаючи, що проти него збродяться, Мстислав Ізяславич вислав його з Берендіями на поміч синові в Новгород; та Роман Ростиславич перетяв йому дорогу і взяв його в полон.

Підручники Андрея зійшлися з військами різних руських земель у Вишгороді і з початком марця заложили стан під Києвом, близько кирилівського монастиря, і розсуваючи ся окружили весь гóрод. Загально Києвліани ніколи і перше не видержували осади і здавалися звичайно князям, що приходили добувати Києва силою. І тепер вони видержали тільки три дні. Берендії і Торки, що стояли за Мстиславом Ізяславичем, склонні були до зради. Коли вороги стали сильно напирати з заду на Мстислава Ізяславича, київська дружина сказала йому: „Чого, княже, стоїш, нам їх не перемогти.“ Мстислав утік до Василева, не вспівши взяти з собою жінки й сина. За ним гнали і стріляли. Києва добули 12. марця, в середу другої не-

вас, тільки ви мені видайте того, що на мене лихословить.“ Обі сторони цілували на се хрест, але Давид потім не сповнив бажаня Мстислава. „Коли я видам тих, що мені говорили — сказав він —, то опісля мені ніхто нічого не скаже“. Звідтіля і остигли взаємини між Мстиславом і Ростиславичами.

ділі посту 1169 р., і цілий розграбили і спалили в двох днях. Не щадили ні старих, ні малих, ні полу, ні зросту, ні церков, ні монастирів. Запалили навіть печерський монастир. Вивезли з Києва не тільки приватне майно, але й образи, ризи і дзвони. Така жорстокість буде нам зрозуміла, коли згадаємо, як перед дванадцяти літами Київляни повбивали у себе всіх Суздальців по смерті Юрія Довгорукого; певно між Суздальцями були люди, що мстилися тепер за свою рідню; що до Чернигівців, то вони давно ворогували на Київ, а се вороговане змагалося від довгої вражди між Мономаховичами й Ольговичами.

Андрій дїпняв своєї цілі. Давний Київ втертя своє вікове старшинство. Колись гóрод багатий, заслужив собі у чужоземців, що його звідували, назву другого Константинополя, та вже й перше усе теряв свій блеск через усобиці, а тепер його ограбили, спалили, позбавили много населенців, поубивавши або позабиравши в неволю, обсьміяли і збезчестили інші руські землі, неначеб мстилися на нїм за його прежнее володарство над ними. Андрій посадив в нїм свого покїрного брата Гліба, з наміром на будучину настановляти там такого князя, якого йому схочеся дати Києву.

Справивши ся з Києвом, Андрій по черзі хотїв справити ся і з Новгородом. Ті самі князі, що ходили з ним на Київ, з тими самими військами, що знищили давню столицю руської землі, пішли на північ, щоби приготувити таку саму долю й Новгородові, яка довела ся Києву. „Не будемо говорити — розправляє суздальський літописець, прихильний Андрееви і його політиці, — що Новгородці праві, що вони здавна від прародичів князїв наших вільні; а колиб і так було, то хибаж прежні князі казали їм ломати хрестне цілуванє і сьміяти ся з внуків їх і правнуків?“ Вже в трех церквах новгородських на трех образах плакала Пресьв. Богородиця: вона привиділа лихо, що зби- рало ся над Новгородом і його землею; вона молила Сина свого не передавати Новгородців погібели як Содому і Гомору, але помилувати їх як Ниневитян. Зимом 1170 р. явило ся грізне військо під Новгородом — Суздальці, Смольняни, Рязанці, Муромці і Полочани. Протягом трех днів вони вносили остроги коло Новгорода, а четвертого

дня почали приступ. Новгородці били ся хоробро, але відтак стали слабнути. Вороги Новгородца, надіючи ся побіди, задалегідь наперед ділили між собою жеребом новгородські улиці, жінки і діти новгородські, подібно як се вчинили з Київлянами; але в ночі з вівтірка на середу другої неділі посту — як оповідає переказ — новгородський архієпископ Іван молив ся перед образом Спаса і учув голос від образу: „Иди на Іліїну улицю в церкву Спаса, возьми образ Пресвь. Богородиці і винеси на забороло стіни і вона спасе Новгород“. На другий день Іван з Новгородцями виніс образ на стіну у Загородного кінця між Добрининою і Пруською улицею. Туча стріл посипала ся на него; образ обернув ся назад; з очий його потекли слези і упали на фелон епископа. На Суздальців найшов дур; між ними повстав нелад і вони стали стріляти одні на других. Так оповідає переказ. Князь Роман Мстиславич у вечері 25. лютого з Новгородцями побив Суздальців і їх союзників. Сучасний літописець, розказуючи про сю подію, нічого не говорить про образ, але приписує сю побіду „силі чесного хреста, заступленю Богородиці і молитвам владики“. Вороги утікли. Новгородці піймали стільки Суздальців, що продавали їх за безцін (по 2 ногати¹⁾). Легенда про спасенє Новгородца мала важне значіне в будучині, піддержуючи моральну силу Новгородца в борбі його з суздальськими князями. Опісля вона мала навіть загальне церковне значіне в цілій Русі: образ, котрому приписували чудотворне спасенє Новгородца від Андреевого війська, став під іменем Знаменського одним з найзнаменитших образів Божої Матери, почитаних на Русі. Празник в єї честь установили Новгородці 27. листопада, і православна Церква його й доси обходить.

Незабаром, однако, вороговане остигло й Новгородці погодили ся з Андреем. Слїдуючого року вони не злюбили Романа Мстиславича і вигнали від себе. Тоді був неврожай і повстала дорожня в Новгороді. Новгородцям треба було брати хліб із суздальської землі, і не було головною причиною скорого супокою з Андреем. За його згодою вони

¹⁾ В гривні 20 ногат. По обрахованю Карамзина 6 ногат рівні 50 к. Т. II. прим. 79.

взяли собі князем Рурика Ростиславича, а в 1172 р., прогнавши його від себе, випросили з Андрея сиґна Юрия. Новгород все таки виграв у тім згляді, що Андрій був приневолений поважати права Новгородца і хоч послав йому князів, та вже не інакше, як на всій волі новгородській.

Мимо пораженя Києва, Андрееви довело ся ще раз посилати там військо, щоби удержати його в своїй власти. Князь Гліб постановлений Андреем умер. За згодою Ростиславичів заняв був Київ дядько їх Володимир дорогобужський, давний союзник Андрея, але Андрій наказав йому без проволоки виїхати і заявив, що відступає Київ Романови Ростиславичеви, князеви лагідному й покірному. „Ви назвали мене своїм вітцем — наказав Андрій сказати Ростиславичам, — хочу вам добра і даю Романови братови вашому Київ“. По якімсь часі Андрій задумав вигнати Романа Ростиславича. Чи він був невдоволений з Ростиславичів, добачаючи в них гордощі, чи просто наміряв посадити там брата і тому треба йому було їх вигнати, — як би се не було, він зачіпив тих князів, післав до них свого мечника Міхна і жадав видачі Григория Хотовича і двох інших лиць; „вони — говорив він — зігнали з сего сьвіта брата мого Гліба; вони всі нам вороги“. Ростиславичі знали, що се із сторони Андрея ніщо інше тільки зачіпка, тому не рішали ся видати людей, котрих уважали певними, і дали їм спосіб спасти ся. Сего тільки й треба було Андрееви. Він написав їм таке строге слово: „Коли ви не жите по моїй волі, то ти, Рурику, забирай ся геть з Києва, а ти, Давиде, забирай ся з Вишгорода, а ти, Мстиславе, з Білгорода; лишає ся вам Смоленськ: там діліть ся, як знаєте“. Роман послухав і поїхав у Смоленськ. Андрій віддав Київ братови Михайлови, з котрим погодив ся. Михайло лишив ся поки-що в Торческу, де перше князував, і післав у Київ брата свого Всеволода з племянником Ярополком Ростиславичем. Та інші Ростиславичі не були такі безмовні, як Роман. Вони вислали до Андрея посла з обясненнями, але Андрій не дав відповіді. Тоді вони в ночі ввійшли до Києва, спіймали Всеволода і Ярополка, облягли самого Михайла в Торческу, приневолили його зречи ся Києва і вдоволяти ся Переяславом, що йому

відступили, а самі вернули в Київ і посадили на київським столі одного зпоміж себе: Рурика Ростиславича. Сам непостійний Михайло, котрого Андрій обезпечив у Києві, відступив знов від Андрея і пристав до Ростиславичів, бо він вже против Андрея і Ростиславичів виступав за Мстиславом Ізяславичем. Андрій, дізнавши ся про все, вельми розсердив ся, а тут як раз радили йому дати поміч против Ростиславичів: чернигівський князь Святослав Всеволодович задумував підчас замішок заволодіти Києвом і підмовляв Андрея на Ростиславичів; разом з ним держали ся й інші князі Ольговичі. Посол присланий в імени тих князів говорив Андрееви: „Хто тобі ворог, той і нам ворог; ми з тобою готові“.

Гордий Андрій прикликав свого мечника і сказав: „Ідь до Ростиславичів і скажи їм ось-що: ви не поступаєте по моїй волі; за то ти, Рурику, забирай ся в Смоленськ до брата в свою вітчину, а ти, Давиде, забирай ся в Берлад, не позволяю тобі бути в руській землі; а Мстиславови скажи так: ти всього накоїв; я не позволяю тобі бути в руській землі“.

Міхно переказав Ростиславичам поруку свого князя. З усіх найбільш не стерпів сеї річи Мстислав. „Він — говорить ровесник — змалку не привик нікого боятися крім єдиного Бога. Він велів остричи Міхнови волосся на голові і бороді і сказав: „Іди до свого князя і перекажи від нас свому князеві ось-що: Ми тебе доси вважали вітцем і любили, а ти прислав до нас такі річи, що вважаєш мене не князем, а підручником і простим чоловіком; роби, щось задумав. Бог усему судя!“

Андрій розявив ся, як побачив остриженого Міхна і почув, що сказав Мстислав. Під головним проводом Андреевого сина Юрія і боярина Жидиславича виправило ся велике військо суздальської землі — Ростовці, Суздальці, Володимирці, Переяславці, Білозерці, Муромці і Рязанці. Андрій висилаючи їх сказав: „Виженіть Рурика і Давида з моєї вітчини, а Мстислава возьміть: нічого йому не робіть і привезіть до мене“. До них прилучили ся Новгородці. Вони йшли через смоленську землю; бідний Роман, побачивши в себе таких гостей, не міг супротивляти ся і був приневолений на жадобу Андрея післати з ними своїх

Смольнян. Уся та сила вступила в чернигівську землю і там злучив ся з нею Святослав Всеволодович з братами. З другого боку Андрій підняв на Київ сили полоцької землі: турівських, пинських і городенських князів, підчинених Полоцкови. Михайло Юревич відступив від Ростиславичів і разом з Всеволодом і двома племянниками поспішив заволодіти Києвом. Ростиславичі не спиняли його. Рурик запер ся в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давида післали в Галич просити помочи у Ярослава (Осьмомисла). Все військо переважно напирало на Вишгород, щоби взяти Мстислава, як приказав Андрій. Багато було крику, шуму, траскоти, пилу, мало убитих, але багато ранених. Девять неділь стояло се військо. Стрийний брат Ростиславичів, Ярослав Ізяславич луцький, що прийшов з усею волинською землею, гледів для себе старшиньства і київського стола, чого добивав ся також Святослав Всеволодович чернигівський, найстарший князь у війську. Самого Андрея тут не було, щоби рішити сей спір своєю могутчою волею; а всі ті князі самі того не пізнавали, тільки тому явили ся під Вишгород, щоби дати змогу Андрееви назначити в Київ такого князя, якого йому схоче ся. Ярослав, не погодивши ся з Святославом Всеволодовичем, відступив від союзників, перейшов до Ростиславичів і посунув ся на Білгород, щоби злучити ся з Руриком Ростиславичем і ударити на облоговців. В тім часі союзникам грозив прихід Галичан на поміч Ростиславичам, на візване Давида. З свого боку більша часть союзників не мала ні поводів, ні охоти дальше вести завзяту війну. Смольнян втягнули були зовсім на силу. Новгородці були несупокійні і змінні, легко остигали до діла, до котрого приступили мимоходом; здає ся, що й Половчани й інші війська з білоруських гóродів не визначали ся особливою ревністю, бо для них се було зовсім рівнодушно, до кого буде належати Київ. Се все разом було причиною, що, як тільки союзники побачили зріст неприятельської сили, то в стані їх повстав переполох і вони нічю перед досвітком утікали в такім неладі, що багато при переправі через Дніпро потонуло. Мстислав випав з міста, пігнав за ними, заняв їх табор і забрав полон. Ся побіда над дванадцяти князями і силами так великих земель вславила Мстислава Ростиславича між

ровесниками і дала йому назву Хороброго. „Так то — говорить літописець, — князь Андрій, що був розумний в усіх справах, а втратив змісл свій неповздержністю: розпалив ся гнівом, згордів і несправедливо похвалив ся; а, похвалу і гордощі диявол вселяє в серце чоловіка“.

Ростиславичі відступили Київ Ярославови луцькому, котрий, як можна було надіяти ся, не довго в нїм просидів, і бідна стара столиця знов стала переходити з рук до рук. Але доля єї вже не залежала від волі суздальських князїв, як то хотїло ся Андрееви. Слїдуючого року Ростиславичі готові були погодити ся з Андреем, як тільки на київськїм престолі сяде брат їх Роман. Андрееви певно милїйше було би бачити там покїрного собі Романа, як ненависну вїтку Ізяслава Мстиславича або Ольговичів, родових ворогів Мономахового племенї; здає ся і Ростиславичі мали се на думцї, вїйшовши з Андреем у зносини. Та Андрій отягав ся з рїшучою відповідю. „Підождїть троха — сказав він, — пішлю до братів своїх на Русь“. Андрій, як видно, не рїшив у своїм розумі, в чю користь висказати суд. Несподївана, насильна смерть перетяла всі його наміри.

При всім своїм розумі, хитрости, переворотности, Андрій не установив нічого тривкого в руських землях. Одиною понукою усеї його діяльности була жадоба власти; він бажав утворити около себе таке положене, щоби міг переміщувати князїв з місця на місце, як шахових хлопцїв, посилати їх з дружинами сюди й туди, по своїй волі приневолювати дружити ся між собою і сварити ся та спонукати їх усіх, чи хоч чи нехоч, признавати його найстаршим і передовим. В тїй цїли він досить зручно користувався непевними і часто недоладними відносинами князїв, незгодою між гóрами і землями, підбурював і роздував пристрасти сторонництв. Добру услугу робив йому також внутрішній нелад у Новгороді і неурожаї новгородської землі і давне відчужене полоцької землі від інших руських земель, і родова неприязнь Ольговичів і Мономаховичів, і несподівані зворушення в роді спору Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичем. Найбільшеж допомагали йому ті дикі протигорожанські прикмети ще неулаженої суспільности, при котрих люди не вмюють погодити особисті цїли з суспільними, і легко можна

розрухати пристрасти надїєю на обопільний грабіж. Все то однако були часові способи і тому мали часовий характер. Крім жадоби особисто верховодити над князями, у Андрея ледво був який-небудь інший ідеал нового ладу для руських земель. Що до його відносин до власної суздальсько-ростовської землі, то він гледїв на ню, неначе на окрему землю від решти Руси, однак мала вона панувати над Русю. Таким робом дбав він про добробит своєї землі, старав ся збогатити її релігійною сьвятиною і в тїм часі віддав на спустошене Київ з усім тим, що було там здавна сьвятого для усеї Руси. Як оцінила його заходи сама суздальсько-ростовська земля, показує його смерть.

Властилюбний князь, вигнавши братів і тих бояр, що не зовсім його слухали, володїв у своїй землі самовласно. Він забув, що його вибрав нарід, і обтяжав нарід податками з підмогою своїх посадників і тіунів і самовільно карав смертю, кого хотїв. Страшенні варварства, переказані в літописях про єпископа Теодора, його любимця, доволі кидають мрачну тїнь на добу Андреевого князювання, хоч би тільки половина того, що розказували, була правда. Андрій, як видно, щораз робив ся більше й більше жорстоким. Він постїйно жив у селі Боголюбові; там постиг його конець. Був у него улюблений слуга Яким Кучкович. Князь приказав казнити його брата. Яким почав говорити до своїх приятелїв: „Сегодня того, другого казнив, а завтра казнить і нас: справмо ся з тим князем!“ В пятницю 28 червця 1175 р. зїбрала ся рада в домі Кучкового зятя Петра. Було там людей 20 а між ними ключник Андрєв Амбал, родом Ясин (Яси — нарід кавказського племенї: думають, що се Кабардинцї), і Жид Єфрем Мойзич. Замітно (яко загальна черта подібних людей), що прибічними Андрея були чужоземцї: причуваючи, що свої мають повід нелюбити його, він очевидно думав обезпечити ся тим способом — і помилив ся. На радї рїшили вбити князя тоїж ночі. Андрій, після вїсти одної літописи, спав сам оден, після інших, коло него був хлопець. Сприсяжені вийшли на своє діло і вступили на сам перед до погребу, напили ся для відваги вина а потім пішли до Андреевої спальні.

— „Пане, пане!“ сказав оден, стукаючи в двері.

— „Хто там?“ відкликнув ся Андрій.

— „Прокіп“, відповіли йому. Прокіп був вірним слугою Андрея.

— „Ні, паробче, ти не Прокіп“, відповів, догадавши ся, Андрій і кинув ся гледіти меча. Був у него меч сьв. Бориса, котрому він приписував особливу силу, але меча у себе не найшов: Амбал ключник вчасно його виніс.

Сприсяжені виломали двері і кинули ся на Андрея. Князь був сильний і став бороти ся з ними. В пільмі убийці ранили одного із своїх, але відтак, розізнавши князя, ударили його мечами, саблями і списами. Думаючи, що вже скінчили з ним, відійшли вони, але князь зібрав останні сили, вискочив за ними, пустив ся із сходів і сховав ся під сїни. Убийці почули його стогнане.

„Князь зійшов з сїний в низ“, закричав оден.

„Подивім ся“, сказали інші і кинули ся назад до спальні. Князя там не було.

„Ми згинули — закричали вони, — скорше, скорше гледіть його!“

Запалили скоро сьвічки і слідом крови на сходах нашли князя: він сидів, притиснувши ся за сходним стовпом, і молив ся.

Петро Кучкович відсік йому праву руку. Князь вспів промовити: „Господи, в руки твої передаю духа мого!“ і закінчив жите.

Вже засвітало. Убийці нашли Прокопа, княжого любимця, і забили його. Відтіль знов війшли вони на сїни, набрали золота, дорогоцінних камінїв, жемчуга, всякого майна і вислали вложивши на коний, що приготували їм одnodумці їх. Саміж вони надягнули княжу зброю і збрали своїх. „Що“, говорили вони, „як на нас прийде дружина володимирська?“ — „Пішлемо у Володимир“, рішили лиходумці.

Вони післали до Володимирців, сповістили їх про подію і веліли повісти: „Коли хто з вас що небудь подумає на нас, то ми з тими справимо ся. Не в нас самих була дума; і ваші в одній думі з нами“.

Володимирці відповіли: „Хто з вами в думі, той з вами най буде, а наше діло сторона“.

Цілий дїм Андрея розграбили. Так поступали відповідно тодішнім звичаям і поглядам. Майно казенного гро-

мадською волею все віддавали на „потокъ и разграбленіє“ (задержане і грабіж). Розодіте тіло князя викинули на город.

Був між слугами князя оден Київлянин Кузьмище. Дізнавши ся, що князь убитий, він ходив і питав то того, то іншого: „Де мій пан?“

Йому відповіли; „От там в городі лежить, та не сьмій його діткнутись. Се всі тобі говорять: хочемо його кинути псам. А хто прибере його, той наш ворог і того убемо“.

Але Кузьмище не налякав ся погрозою, найшов тіло князя і став голосити над ним. До него йшов Амбал.

„Амбал, враже — закричав Кузьмище, побачивши його, — кинь коверець або що небудь постелити, або чим небудь прикрити нашого пана!“

„Геть! — сказав Амбал — ми його викинемо псам“.

„Ах ти еретику — закричав Кузьмище, — як псам викинути? А памятаєш, Жиде, в якій одежи ти прийшов сюди? Ти цілий в бархаті стоїш, а князь лежить голий! Змилуй ся, подай щонебудь“.

Амбал кинув йому коверець і корзно (верхній плащ). Кузьмище обвинув тим тіло вбитого і пішов до церкви.

„Відчиніть сьвятиню!“ сказав Кузьмище людям, котрих там стрітив. Сї люди були вже з радошів п'яні. Вони відповіли: „Кинь його тут в присїнку. От ще ти собі напивав з ним смутку!“

Кузьмище положив тіло в присїнку, накрив його корзном і голосив над ним так:

„Вже, пане, тебе твої парібки не знають, а перше, бувало, гість прийде з Царгорода або з інших сторін руської землі, то чи латинник, чи християнин, чи поганець, ти бувало скажеш: поведіть його в церкву і в палати, най видять всі правдиве християнство і хрестять ся; і Болгари і Жиди і всяка погань — всі, що виділи славу Божу і церкву прикрасу, плачуть за тобою; а ті не кажуть тебе в церкві положити“.

Тіло Андрея лежало два дні і дві ночі в присїнку. Духовенство не рішало ся відчинити церкву і відправити над ним панахиду. На третій день прийшов ігумен монастиря Кузьми і Даміяна, звернув ся до боголюбських крилошан і говорив:

„Чи довго нам гледіти на старших ігуменів? Чи довго сему князеві так лежати? Відчиніть сьвятиню, я відправлю панахиду; вложім його в домовину, най лежить тут, поки злоба не перестане: тоді прийдуть з Володимира і понесуть його там“.

За його порадою відчинили церкву, положили тіло в камінну домовину і відсьпівали над ним панахиду. Сего, як видно, вже ніхто не спиняв.

Тимчасом показало ся, що убийці вдіяли поступок, котрий многим припав дуже до вподоби. Управи Андреевої ненавиділи. Нарід, почувши, що його вбили, кинув ся не на убийців, а навпаки робив дальше, що вони розпочали. Боголюбівці розграбили цілий княжий дім, де було нагромаджено золота, срібла, дорогої одежи, повбивали його дйтських і мечників (післанців і сторожу), дістало ся і майстрам, котрих збирав Андрій, замовляючи в них роботу.

Грабували й у Володимирі, але там якийсь духовний, іменем Микулиця (мабуть той самий піп Миколай, що поміг в 1155 р. Андрееві тайно взяти у Вишгороді образ Богородиці), в ризах перейшов гóродом з чудотворним образом; се зробило таке вражінє, що зворушенє втихло. Вість про убийство Андрея скоро розійшла ся по землі: всюди нарід ворухив ся, нападав на княжих посадників і тиунів, котрими всі гидили ся задля способів їх управи; їх дома ограблено, а інших навіть убито.

Не ранше як в шість днів по смерті князя, Володимирці неначе схаменулись і рішили привезти тіло вбитого. Пятого липця вони вислали ігумена богородицького монастиря Теодула, з деместником (церковним сьпіваком) Лукою і з двигарями за тілом у Боголюбово, а Микулиці сказали: збери всіх попів, вберіть ся в ризи, станьте перед образом Богородиці, перед Срібними воротами і ждїть князя! — Срібними воротами звались ті ворота, що виходили на дорогу в Боголюбово; з противного боку були Золоті ворота.

Народня товпа вийшла з гóрода. Коли похоронний похід став приближати ся, показало ся княже знамя, чутно було погребальний сьпів, тоді намісць злоби виступив смуток; згадали, що покійник лишив не тільки лихі діла,

але й добрі, згадали його ревність в ставляню церков і оплакували князя.

Його поховали в церкві сьв. Богородиці. Неперечно, що ненависть до Андрея не була участію одного незнамого сторонництва, але її поділяв нарід. Інакше годї обяснити сю обставину, що тіло князя лежало непоховане цілий тиждень і нарід, почувши про насильну смерть свого князя, звернув ся не на убийців його, а на його повірників і слуг. Та з другого боку, коли поступки сего князя безмірно властлюбного викликали злість народу, то все таки його діяльність у своїй основі годилась з духом і характером тої землі, котрою він управляв. Се найяснійше можна бачити із слідуєчих подій і усеї історії ростовсько-суздальського краю до самого татарського нападу.

Ростовці і Суздальці, особливо сї перші, були невдоволені Андреем за відзнаку обявлювану гóродови Володимирові і почуванє досади зараз проявило ся по смерті Андрея. Ростовці прикликали племянників Андреевих, Ростиславичів, але вони не сьміли явити ся в державі дядька і проживали в рязанській землі. Володимирці закликали брата Андреевого Михайла, що жив у Чернигові. Дійшло було до усобиці: Ростовці взяли верх, приневолили Володимирців прийати одного з Ростиславичів, Ярополка, і відзивали ся про Володимирців так: „Вони наші холопи і мулярі: ми їх гóрод спалимо або посадника в нїм від себе настановимо“. Та посаджені князі Ростиславичі, доспрагуючи одним Ростовцям, обурили против себе несправдливими поборами Володимирців і цілу землю. „Ми вільних князїв приймаємо до себе“, говорили Володимирці. Тому, коли Володимирці прогнали від себе Ярополка Ростиславича і знов закликали до себе Михайла, то вся земля була по сторонї гóрода Володимира. Михайло скоро вмер і Володимирці на вічі вибрали молодшого сина Юрія Довгорукого Всеволода (хрестне імя його було Дмитро). Ростовці намагали ся повстати против него з Ростиславичами, та не повело ся. За Ростиславичів пішов проти Всеволода рязанський князь Гліб, однак його побили на голову і взяли в полон разом з Ростиславичами і ростовськими боярами, що його піддержували. Гліб умер в тюрмі. Злість Володимирців на Ростиславичів була така велика,

що вони покусали ся були осліпити їх проти волі Всеволода. Причина тої злоби обясняє ся тим, що Ростиславичі разом з Рязанцями навели на землю Половців. З того часу зворушення на довго втихають у ростовсько-суздальській землі. З усього видно, що і в Ростові сторонництво, котре ненавиділо гóрод Володимир і добивали ся власти і першеньства над усею землею, складала ся переважно з бояр, котрі не вміли придбати любови усього народу і потягнути його за собою. В самім Ростові населенці вязали бояр і віддавали їх Всеволодови. Відтак, як розбито Рязанців і розсіяно сторонництво ростовських бояр, неприхильних Всеволодови, Ростов був супокійний. Всеволод князував довго (до 1212 р.) і в mnogім дальше провадив політику Андрееву, хоч поступав більш умірковано і лагідно. В ростовсько-суздальській землі взагалі любив його нарід. У відносинах до Новгороду він користувався всіми обставинами, щоби піддержувати своє першеньство і вплив над ним. Але він уступав Новгородцям в случаю крайного опору з їх боку і все удавав, що шанує новгородську волю. Замітно при тім, що Всеволод у справах з Новгородом приневолений був хватати ся крутих способів не з особистої понуки, але по бажанню дружини. Таким робом, коли він не погодив ся з Новгородцями і обляг Торжок і вже готов був відступити і помирити ся, дружина кричала: „Княже, ми не прийшли з ними цілувати ся“, і Торжок занято і спалено. З mnogих черт видно, що гадка про підчиненє Новгороду була гадкою всеї ростовсько-суздальської землі, а не самих її князів, і тому то опісля Новгородці так завзято воювали не тільки з самими князями, а загально із Суздальцями і ненавиділи їх навіть тоді, коли годили ся з їх князями. З другого боку Всеволод піддержував першеньство над рязанськими князями і в 1208 р., користуючи ся неладом у рязанській землі, посадив там сина свого Ярослава. Але разом з тим князем напали в рязанську землю Суздальці і взяли в свої руки всю управу; тому Рязанці, що перше самі видали Всеволодови своїх князів і добровільно вибрали Ярослава, не втерпіли, піднялись усею землею, закували Суздальців і засадили в погреби, де їх багато подусило ся. Тому Всеволод не зміг удержати для себе рязанської землі.

Князь Всеволод користувався повагою і в Південній Русі, годив південноруських князів, що сварили ся між собою, а навіть у далекім Галичі оден князь віддавав ся під його опіку. По смерті Всеволода наступила коротка усобиця; викликали її переважно Новгородці. Та в 1219 р., по смерті старшого Всеволодового сина Константина, настановлено у Володимирі князем другого сина його Юрія, і ростовсько-суздальська земля до самого татарського нападу була вільна від княжих усобиць. Треба примітити, що в сій землі князувало разом кількох князів, братів і племянників Юрія, та всі вони поступали згідно. Всі вони рядили в згоді з народом і сама власть їх залежала від народу. Таким робом, коли Всеволод розділив уділи між своїми синами і Ярославови віддав Переяслав-Заліський, то Ярослав, приїхавши в сей гóрод, скликав нарід у соборній церкві св. Спаса і сказав: „Брати Переяславці! Отець мій відійшов до Бога, вас віддав мені, а мене віддав вам у руки. Скажіть, брати, чи бажаєте мене мати своїм князем?“ Переяславці відповіли: „Вельми бажемо, нехай так буде! Ти наш володар“. І всі цілували йому хрест.

Се була доба добробиту Східної Русі. Земля заселяла ся; ставили церкви і монастирі, мистецтво підняло ся до такого ступня, що Русини вже не потребували чужосторонних митців: в них були свої будівничі і живописці. Разом з тим ширила ся там і книжна просьвіта. Ростовський владика Кирило заложив бібліотеку; під його проводом перекладано з грецького і переписувано всякі твори духовного письменства. Кілька рукописий, що зберегли ся з тої доби, показують, що переписуванє доходило до значної краси. Княжна чернигівська Евфросина, дочка Михайла Всеволодовича, завела в Суздалі школу для дівчат, де вчили грамоти, письма і церковного сьпіву. Правда, де вчили грамоти, письма і церковного сьпіву. Правда, книжна просьвіта була односторонна і вела до монастирського житя, а тому обертала ся тільки у вибранім кружку духовних, мало проникала в народню верству, не обіймала житевих потреб; але при всім тім треба примітити, що ростовсько-суздальська земля і з тими убогими починами просьвіти стояла тоді висше південних земель, де раніші почини всякої науки загибали від внутрішнього неладу і половецького спустошення. Час Юрія був також добою

значного розширення Руси на північний-схід. На місці зливу рік: Сухоні і Юга заложено гóрод Устюг, що набрав скоро важного торгового значіння. Камські Болгари заволоділи були ним, але Юрій побив їх, приневолив заключити супокій, увільнити всіх полонників, дати закладників і забезпечити супокій клятвою. З другого боку Русини посувалися по Волзі, вийшли в землю мордовську і при зливі рік Оки з Волгою оснували Нижній-Новгород. Мордва, що була під управою многих князьків, не в силах була устояти проти натиску руського племені; тоді як одні мордовські князі гледіли помочи Болгар проти Русинів, інші, спіймані з необачка, віддавалися руським князям як підручники і звалися „ротниками“ (тому що складали „роту“, т. є. присягу). Так в 1228 р. князі двох мордовських племен Мокші і Ерзи: Пуреша і Пургас, завзято воювали між собою. Пуреша стався ротником князя Юрія і просив у него помочи проти свого суперника, а Пургас прикликавав до себе на поміч проти Пуреші болгарського князя. Але болгарський князь не вспів нічого вдіяти, а Русини вийшли в землю Пургаса Ерзю (звану в літописи Русь Пургасову), опустошили її і загнали Мордву в неприступні дрімучі ліси. В 1230 р. Пургас виправився був на Нижній-Новгород, але його відбили, а син Пуреші напав на него з Половцями і наостанку спустошив його землю. Сі події сильно підмагали руське поселюванє на сході. Чужоземці покидали свої давні оселі, утікали на полудне або йшли за Волгу, а остатки їх, удержуючи ся в давній землі, приймали християнство і скоро ставали Русинами. Східно-руське народне живлò, розширило ся дальше на схід, а разом з тим приймало в себе чужоплемінну кров і таким робом, зберегаючи основу словянської народности, все більш і більш мішало ся з іншими. Так розвивав ся і установляв ся тип московського народу.

VI.

Князь Мстислав Удатний.

В першій четвертині XIII-ого століття визначає ся блискучими чертами діяльність князя Мстислава, котрого ровесники прозвали „Удатним“, а пізнійші історики „Удалим“. Сю особистість можна справедливо назвати взірцем характеру, який тільки міг виробити ся условинами життя дотатарської удільно-вічевої доби. Сей князь позискав знаменитість не тим, чим інші передові особистости того часу, котрих житєписи подаємо. Він не стремів до нових цілей, не надав ходови подій нового звороту, не творив нового первообразу суспільного ладу. Се був навпаки оборонець старини, хоронитель єствуючого, борець за правду, але за ту правду, котрої образ зложив ся вже перше. Його понуки і змаганя були так неозначені, як і змаганя, що кермували його віком. Його гарні прикмети і його недостачі носять на собі відтиск всего, що разом виробило удільне жите. Се був найлучший чоловік свого часу, та не переходив тої черти, яку собі назначив дух попередних віків; і в тім згляді жите його давало вираз сучасній йому суспільности.

В тих часах син наслідував в очах сучасних честь або нечесть по вітцю. Який був отець, таким перед часом готові були вважати сина. Сим означало ся моральне значінє князя при вступленю його в діяльність. Від него дожидали, щоби дальше провадив вітцівські діла, і тільки дальша доля зависіла від його власних поступків. Отець сего князя Мстислав Ростиславич придбав собі таку добру память, як мало котрий з князів. Він був сином Ростислава Мстиславича смоленського князя, правнуком Мономаха, вславив ся богатирською обороною Вишгорода і відбивав

ся від властлюбних забагів Андрея Боголюбського. Коли опісля прикликали його Новгородці, осягнув славу перемогу над Чудю, хоробро й невсипучо беріг волі Великого Новгороду і позискав собі горячу любов у Новгородців. В 1180 р. він умер в молодих літах в Новгороді і був самотнім з вибраних новгородських князів, котрим дістала ся честь, що похоронили їх у св. Софії. Память його так дорога була для Новгородців, що гріб його був предметом поклонів, а його опісля залічили до збору святих. Ровесники прозвали його „Хоробрим“, і ся назва лишилася йому в історії. Та не тільки хоробрістю — він визначався також побожною і ділами милосердя, всіма прикметами, котрими в очах його віку могла украшатися княжа особистість. Як ровесники любили сего князя — показує відзив літописця; крім загальних похвал, що літописцем звичаєм давали й іншим князям, про него літописець уживає таких висловів, котрі очевидно можна приложити тільки до него самого: „Він все поривався до великих діл. І не було землі на Русі, щоби не хотіла його мати в себе і не любила його. І не може вся земля руська забути прикмет його. І Чорні Клобуки не можуть забути його приголублення“. Ся батьківська слава, ся любов Новгородців до него й усеї руської землі промостили дорогу до ще більшої слави його синові.

Мстислав Мстиславич став звісним в історії тим, що, помагаючи дядькови своєму Рурикови проти чернігівського князя Всеволода, хоробро боронив проти него Торческ, та був приневолений вибирати ся з Південної Русі. Він дістав уділ в Торопці, що творив частку смоленської землі, і довго проживав там, не визначивши ся нічим особливим. Він був уже не в першій молодості і мав заміжню дочку, коли новгородські вороголюбні вивели його на славу видно.

Великий Новгород давно ввійшов у тісну зв'язь, та разом з тим почали ся й пригоди з суздальсько-ростовською землею і з володимирськими князями, що мали першєнство в сій землі. З часів Андрея Боголюбського князі ті бажали наложити руку на Новгород і старали ся, щоби в Новгороді були князі з їх дому і оставали їх підручниками. Новгород завзято боронив своєї волі, та ніяким побитом не міг розв'язати ся з володимирськими князями,

тому що в самім Новгороді було сторонництво, задля вигід прихильне суздальській землі. До сего спонукували Новгородців їх торгові діла. Новгородська земля була до крайности бідна в рільничі плоди. Добробит Новгороду опирався тільки на торговлю. Тому для Новгороду було щоденною потребою бути в добрих взаєминах з такою землею, відкіля він міг діставати хліб для власного прожитку і всякі сирі плоди, що вивожено за границю, особливо віск, і де би з свого боку Новгородці могли збувати заморські товари. Київська Русь підпадала: її ненастанно пустошили кочовики і сильно розстроїли як князі усобиці, так і поразене, нанесене Києву Андреем Боголюбським. Суздальсько-ростовська земля навпаки в порівнянні з іншими землями була більш віддалена від нападів чужоплемінних, менше страдала від усобиць, чим раз процвітала, залюднювала ся і природно стала спосібним краєм для торгівлі. Крім того вона була в порівнянні ближша до Новгороду, як інші землі урожайні, і зносити ся з нею було тим легше. Всяке вороголюбне Новгороду з князями тої землі відзивало ся погубно в господарстві Новгороду і його торгових ділах; тому-то в Новгороді були все багаті і впливові люди, що бажали, як би се ні було, жити в згоді з тим краєм. Суздальські князі добре розуміли таку зависимість новгородських справ від їх країв і тому сміло позваляли собі насильних поступків з Новгородом. Протягом цілого дальшого князювання суздальського князя Всеволода Юревича, Новгород не любив того князя, задирав ся з ним, та не міг визволити ся від него. Із свого боку Всеволод, щоби не обурити Новгородців, підлещував ся часом їх самолюбству, показував поверховно шанобу волі великого Новгороду, а відтак принагідно давав їм почувати свою залізну руку. В 1209 р., догоджуючи прихильному йому сторонництву, він вивів з Новгороду старшого свого сина Константина і післяв другого сина Святослава без вільного вибору, неначе бажачи показати, що має право назначити в Новгород такого князя, який йому буде до вподоби. Однак у Новгороді крім сторонництва, що задля власних вигід склоняло ся до суздальського князя, було усе противне сторонництво, що ненавиділо взагалі князів суздальської землі і не хотіло, щоби відтіль

князі приходили князувати в Новгороді. Се сторонництво взяло тоді верх і звернуло ся на своїх противників — сторонників суздальських князів. Нарід зложив посадника Дмитра, обвинив його, що обтяжає людей, розграбував і спалив двори богачів, що жили з користи суздальського сторонництва. Всеволод, з пімсти за таку народню розправу, велів задержувати новгородських купців, що їздили по його волости, відбирати в них товари і не позваляв з своєї землі пускати хліба в Новгород. Се було 1210 року.

В тім часі якби з нечевя являє ся в новгородській землі торопецький князь Мстислав. В давних переказах не видно, щоби його закликав хто-небудь. Мстислав являє ся борцем за правду, а правдою для Новгорода було збережене його старинної волі. Зимою ненадійно напав Мстислав на Торжок, спіймав дворян Святослава Всеволодовича і новоторського посадника, що держав ся суздальської сторони, закував і вислав у Новгород та переказав Новгородцям таке слово:

„Кланяю ся сьв. Софії і гробови вітця мого і всім Новгородцям; я прийшов до вас, почувши, що князі вас гноблять; жаль мені своєї вітчизни!“

Новгородці набрали духа, замовкли сторонництва, притаїли ся користолюбиві понуки. Всі хоч чи нехоч стали заєдно. Князя Святослава, Всеволодового сина, з його дворянами посадили під сторожу на владичім дворі і післали до Мстислава з чесною річю: „Иди, княже, на стіл“.

Мстислав прибув у Новгород і його посадили на столі. Зібрало ся військо новгородської землі: Мстислав повів його на Всеволода, та як дійшов до Плоскої — прийшли до него послы Всеволодові з таким словом від свого князя: „Ти мені син, я тобі отець; визволи сина мого Святослава і мужів його, а я визволю новгородських гостей з їх товарами і поправлю заподіяне лихо“.

Всеволод був осторожний і умів в час уступити. Мстислав не мав чого дерти ся. З обох боків цілували хрест. Мстислав вернув у Новгород витязем, не проливши ні каплі крови.

Слідующего року (1211), на домагане Мстислава змінили новгородського владика Митрофана, сторонника князя суздальського. Хоч його наставлено із згодою віча, однак

на предлогу Всеволода; і тому його вибір здавав ся тоді несвобідним. Його зложили і вислали в Торопець, наслідний уділ Мстислава. На його місце вибрали Антонія із Хутинського монастиря. Яко сьвітський був він боярином і звав ся Добриня Ядрейкович, ходив у Царгород поклонити ся сьвятощам і описав свою подорож, а по повороті постриг ся в монахи; се був чоловік противний суздальському сторонництву. Мстислав їздив по новгородській землі, заводив лад, ставив твердині і церкви; відтак підняв два походи на Чудь разом із Псковичами й Торопчанами. В першім — взяв чудський гóрод Оденпе. В другім — підчинив Новгородови всю чудську землю аж до моря. Взавши з підбитих данину, він дав дві третини Новгородцям, а третину своїм дворянам (дружині).

Коли Мстислав повернув з чудського походу, прийшов до него заклик з Південної Руси, щоби рішив викликану там усобицю. Київський князь Рурик Ростиславич, дядько Мстислава, умер. Чернігівський князь Всеволод, прозваний Червоним, вигнав з київської землі Рурикових синів і племянників і сам заволодів Києвом: кілька літ перед тим у Галичі народним судом повісили його свояків Ігоревичів; Всеволод обвиняв вигнаних київських князів о участь і прийняв на себе задачу местника за казнених. Вигнані звернули ся до Мстислава. Знов приключила ся Мстиславови нагода виступити за правду. Вітка Мономаховичів здавна князувала в Києві; народня воля землі не раз проявляла ся в їх користь. Ольговичі навпаки покушали ся на Київ і захоплювали його тільки насильно. Мстислав зібрав віче і став просити Новгородців, щоби дали поміч його вигнаним своякам.

Новгородці одноголосно закричали: „Куди, княже, поглянеш очима, туди обернемо ся своїми головами!“

Мстислав з Новгородцями і своєю дружиною посунув ся до Смоленська. Там прилучили ся до него Смольняни. Військо пішло дальше, але тут на дорозі Новгородці поверчили ся з Смольнянами. Одного Смольнянина убили в колотнечі, а потім незгода дійшла до того, що Новгородці не хотіли йти дальше. Хоч як їх намовляв Мстислав, Новгородці нічого не слухали; тоді Мстислав поклонив ся

ім і, попросивши ся з ними приязно, дальше йшов із своєю дружиною і Смольнянами.

Новгородці схаменули ся. Зібрали віче. Посадник Твердислав говорив: „Брати, як наші діди й отці страдали за руську землю, так і ми ходім із своїм князем“. Всі знов пішли за Мстиславом, дігнали його і злучили ся з ним.

Вони завоювали гóроди чернигівські над Дніпром, взяли приступом Річицю, підійшли під Вишгород. Тут наступив бій. Мстислав побідив. Двох князів Ольгового роду попало в полон. Вишгородці відчинили ворота. Тоді Всеволод Червоний побачив, що справа його програна, і утік за Дніпро, а Київляни відчинили ворота і поклонили ся князеві Мстиславові. На київськiм столі посадили його братанича Мстислава Романовича. Запровадивши лад у Києві, Мстислав виправив ся до Чернигова, простояв під гóродом двацять днів, заключив мир і взяв від Всеволода дари як від побідженого.

Він вернув із славою в Новгород і сам Великий Новгород підіймав ся в гору його подвигами, бо новгородська земля рiшала долю далеких руських країв.

Та Мстислав мав велику охоту до трудів і подвигів, тому не було йому до вподоби, що в Новгороді не щезало сторонництво прихильне суздальській землі. Явило ся до Мстислава посольство з Польщі, куди вже проникла його слава. Краківський князь Лешко закликав його, щоби відняв Галич в Угрів, котрі, користуючись бучами в галицькій землі, посадили там свого королевича.

Мстислав на вічу поклонив ся Великому Новгородові і сказав: „Єсть у мене діла на Руси, а ви вільні в князях“.

Отже й виправив ся в Галич з дружиною.

В Галичі іменем неповнолітнього угорського королевича Кольмана управляли угорський воєвода Венедикт Лисий і боярин Судислав, голова боярського сторонництва, що приклиало Угрів. Мстислав вигнав їх обох з Галича, засів у тім гóроді і заручив дочку свою Анну за Данила, що князував у Володимирі-Волинськiм. Данило був сином Романа, що два рази князував у Галичі, і його самого в молодости вже не раз закликали і виганяли Галичани.

Незабаром довело ся Мстиславові поперечити ся з Лешком, котрий закликав його в Галич. Князь Данило удав ся до Мстислава з жалобою на Лешка, що він заняв часть волинської землі, і просив помочи, щоби відобрати в него своє наслідство. Мстислав, усе вірний даному слову, сказав; „Лешко мій друг, я не могу підняти ся на него; гляди собі інших друзів!“ Тоді Данило розправив ся сам і відобрав у польського князя край, що він собі присвоїв. Лешко думав, що Мстислав потакує поступкам свого зятя, заключив союз з Уграми і став воювати разом і проти Мстислава і проти Данила. Мстиславові воєводи, що повинні були перші відпирати ворогів, лихо вели діло і здали Уграм і Полякам Перемишль і Городок. Мстислав лишив оборону Галича князеві Данилови і його стрийному братові Олександрові Більському, а сам став на Зубрі. Олександр не послухав і відійшов, а Данило хоробро відбивав ся в гóроді; колиж вороги лишили облогу і пішли на Мстислава, Мстислав велів Данилови вийти з Галича. Данило по рицарськи перебивав ся крізь неприязельську силу з боярином Глібом Зеремієвичем й іншими і з великим трудом, а при тім о голоді, злучив ся з Мстиславом. Мстислав похвалив зятя за мужність і сказав: „Иди, княже, тепер у свій Володимир, а я піду до Половців, будемо мстити ся за свою зневагу“.

Та Мстислав виправив ся не до Половців, а на північ. Прийшла до него вість, що князі знов гноблять його до рогий Новгород, і він поспішив видобути його з біди.

Коли Мстислав вийшов з Новгорода, взяло там верх суздальське сторонництво; поводячи ся торговими справами, воно рiшило закликати до себе князем одного з Всеволодових синів Ярослава, чоловіка строгого звичаю. До него відправили ся посадник, тисяцький і десять старших купців. Владика Антоній, хоч і в духу неприхильний такій переміні, був приневолений стрічати нового князя з почетом.

Сей князь став зараз розправляти ся з неприхильними і противниками, велів двох з них спіймати, Якуна Зуболомича і Тому Доброщинича, новоторжського посадника, і відслав їх обох закованих у Твер. Опісля, по намові Ярослава на вічу, сторонники його розграбили дім

Юрєвича, був тоді спір між старшим сином його Константином ростовським і молодшим Юриєм, котрому отець, проти права старшого брата, завіщав старшинство в суздальській землі. Мстислав заявив, що оборонюючи новгородське діло він рівночасно виступає за правду і в суздальській землі хоче повернути права старшого брата.

В 1216 році 1-го марця військо рушило в похід через Зелігер, а за два дні утікло кількох знатних Новгородців до Ярослава з своїми семьями, котрим моглоб приключити ся яке лихо від народного гніву. В проході через торопецьку землю позволив Мстислав своїм войовникам збирати харч для себе і для коний, але строго забороняв напастувати людей. Брат Ярославів Святослав приспів був на поміч братови, та Мстислав прогнав його від Ржева. Поступаючи дальше Мстислав взяв Зубців, над рікою Вазузею злучив ся з Смольнянами і, ставши над рікою Холохольнею, післав від імени свого союзних князів і Новгорода, подавати Ярославови мир і винагороду.

Ярослав відповів: „Не хочу мира; рушайте й ідть — сто наших буде за одного вашого!“

„Ти, Ярославе, з силою, а ми з хрестом!“ сказали тоді між собою союзні князі.

Новгородці кричали: „Йти на Торжок!“ — „Ні, не на Торжок“, відповів Мстислав. „Коли підемо на Торжок, то спустошимо новгородську землю; підім лучше на Переяслав; есть у нас там третій друг“.

Новгородці не знали, де Ярослав: чи в Твері чи в Торжку; пішли на Твер і стали бурити й палити села. Ярослав почув об сім і утік у Твер, та дізнавши ся, що вороги йдуть дальше у суздальську землю, утік в Переяслав. Мстислав вислав боярина Явольда до Константина ростовського з вістю, а сам з Новгородцями переправляв ся саньми по леду. Дорогою вони спалили городи Шешю і Дубну, а Псковичі і Смольняни взяли гóрод Коснятин. По дорозі прибув до них посол від Константина з поклоном. Він послав союзникам 500 людей війська на поміч. Скоро лід став таяти. Вони покинули сани, сіли на коний і поїхали до Переяслава, дізнавши ся, що Ярослав вже там. Коло городища над річкою Сарою 9-го цвѣтня, у велику суботу, прийшов до них Константин з своїми Ростовцями. Князі

взаїмно цілували хрест, вислали Псковичів до Ростова, а самі, відсвяткувавши великдень, пішли під Переяслав. Ярослава там вже не було; він утік до брата Юрия у Володимир, де готовило ся велике військо.

Уся суздальська земля узброїла ся; із сіл пігнали на війну ратаїв. До Суздальців пристали Муромці, Городчани і Бродники (сим останним іменем звали ся шайки східних степів). „Син ішов на вітця, брат на брата, невільники на панів“, говорить літописець, указуючи на се; що в суздальськїм війську були Новоторжці а навіть Новгородці; з Новгородцями проти суздальської землі йшли Ростовці з своїм князем.

Зібране суздальське військо розложило ся над рікою Гзою; Мстислав з Новгородцями і Володимир із Псковичами стали коло Юрєва, а Константин з Ростовцями став над рікою Липицею. Мстислав післав сотського Ларіона до Юрия:

„Кланяємо ся тобі, від тебе не маємо кривди. Кривда нам від Ярослава“.

Князь Юрий відповів: „Ми з братом Ярославом оден чоловік“.

Тоді Мстислав післав тогож Ларіона до Ярослава з таким словом: „Визволи мужів моїх Новгородців і Новоторжців, верни волости, щось заняв, Волок віддай; помири ся з нами і цілуй хрест, а крови проливати не будемо“.

Ярослав відповів: „Миру не хочемо; мужі ваші у мене; здалека ви прийшли, а вийшли, як риби на сухо“.

Почули від Ларіона сю річ Новгородці, і Мстислав знов післав сказати князям: „Брати Юрию і Ярославе! Ми прийшли не кров проливати; не дай Боже дійти до сего; ми прийшли розправити ся між собою; ми одного племени: даймо старшинство Константинови і посадім його у Володимирі, а вам уся суздальська земля!“

„Скажи братам нашим Мстиславови і Володимирови“, відповіли Ярослав і Юрий: „Прийти ви прийшли, але куди думаете уйти? А братови Константину скажи: Переможи нас: твоя буде вся земля!“

Певні себе суздальські князі завчасно хвалили ся будучою побідою і справили у себе в шатрі бенкет з боярами.

Деяких із старих бояр смутило то, що на стороні противників була правда, освячена старими звичаями. Один з них, Творимир, звернув ся до князів з такою речю:

„Князі Юрию і Ярославе! Менші братя у вашій волі; та, по моїй гадці лучшеб вам помирити ся і дати старшинство Константинови! Не дивіть, що їх менше, як наших; князі Ростиславового племені мудрі, рішучі і хоробрі, і мужі їх Новгородці і Смольняни відважні в бою: а про Мстислава Мстиславовича самі знаєте, що хоробрість дана йому більш усіх; подумайте, панове!“

Молодим князям не сподобала ся така річ. За то інші бояри, молодші, лестились їм і говорили так: „Князі Юрию і Ярославе! Ніколи того не бувало, ні за вітців ваших, ні за дідів, ні за прадідів, щоби хто з військом вийшов у сильну суздальську землю і вийшов з неї ціло; та хочби вся руська земля пішла на нас: і галицька, і київська, і смоленська, і чернігівська, і новгородська, і рязанська, то й тоді нічого з нами не вдіють; а що ті полки — там ми їх сідлами закидаємо!“

Такі слова припали до вподоби князям. Вони скликали бояр і начальних людей і сказали їм таку річ:

„Сам товар прийшов у руки: дістануть ся вам коні, броні (панцирі), одіж; а хто чоловіка возьме живцем, сам буде убитий; хоч у кого й золотом будуть шиті нараменники, і того бий; подвійна буде від нас нагорода! Не лишимо живим нікого. А хто з полку втече та спіймаємо його, того кажемо віщати й розпинати; а хто з князів попаде нам у руки, то вже ми про них тоді потолкуємо.“

Відпустивши людей, князі вернули ся у своє шатро і в певній надії на побіду стали ділити між собою волости побіджених; і сказав Юрій: „Мені брате Ярославе, володимирську і ростовську землю, а тобі Новгород, а Смоленськ братови нашому Святославови, а Київ даймо чернігівським князям, а Галич нам!“ Літописець говорить, що вони навіть писали грамоти в таким напрямі, і сі грамоти після побіди над ними попали в руки Смольнянам.

Мстислав з Новгородцями, Псковичами і Смольнянами стояв усе ще коло Юрєва. Він не зовсім довіряв ростовському князеві; хоч загальні види злучили ростовського князя з Новгородцями, то все він таки був оден з суздальських

князів і колиб брати з ним погодили ся, то він, здає ся, пішов би разом з ними, як би справа прийняла виключно напрям борби цілої суздальської землі з новгородською.

Вечером по бенкеті у князів суздальських прибув від них до Мстислава гонець з завізанєм виступити до бою над Липицею. Війна виглядала наче поединок; вороги сходили ся до бою на умовлене перед тим місце.

Мстислав і його союзники прикликали зараз Константина, потолкували з ним широко і довели до хрестного цілованя: він присягнув на те, що не перейде до братів і не зрадить союзників. Вслід за тим посунули ся в ночі Новгородці й їх союзники над Липицею.

Суздальські полки також виступили нічю; в стані Константина заграли в труби і войовники його разом крикнули. Тоді, коли вірити новгородському переказову, на Суздальців найшов переполох і самі князі, що так недавно в уяві ділили між собою волости побіджених, трохи що не повтікали.

Із сьвітом Новгородці з союзниками були вже на Липиці. Ворогів, що визивали їх до бою в то місце, де була рівнина, там не було: вони перейшли лісом і стали на горі, що звала ся Авдова гора. Тоді Новгородці й їх союзники також пішли від ріки Липиці в сторону і стали на горі, що звала ся Юрєва. В низу під нею протікав ручай, званий Тунег, а на другім боці була гора Авдова, де стояли Суздальці. Якийсь час вороги гледіли одні на других при ранішнім сонці і не починали бою. Мстислав усе ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної ще задержав вид, що виною всего упір і несправедливість суздальських князів, і що він сам волисть супокій як війну. Він ще раз вислав до Юрія трех мужів з таким словом:

„Помири ся, а не помириш ся, то або ви відсіль відступите на рівне місце і ми на вас підемо, або ми відступимо до Липиці а ви на нас нападайте.“

Юрій відповів: „Миру не приймаю і не відступлю; ви перейшли скрізь нашу землю, так крім сеї зарослі не перейдете.“

Суздальські князі веліли в низу загородити пліт і вбити коли: вони думали, що вороги на них ударять нічю.

Одержавши відповідь від Юрія, Мстислав визвав охотників, удалу молодіж, і пустив їх починати бій. Молодці били ся завзято до вечера: тоді був великий вітер і стало дуже холодно. Войовники Мстислава сердили ся, що вороги ухиляють ся від рішучого бою. Рано союзники рішили йти під Володимир і стали збирати ся. Суздальці замітили в неприятельському таборі горопашність і нагально стали сходити з гори, думаючи на Новгородців і їх союзників ударити з заду; але Новгородці зараз обернули ся на них.

Тут князі розпочали раду. Ростовський князь сказав: „Коли ми підемо мимо них, вони нас займуть з заду, а люди мої не відважні до бою: розійдуть ся в гори.“ На се відповів Мстислав: „Брати, гора нам не може допомогти і гора не побідить нас; гляньте на силу чесного хреста і на правду: підімо до них!“

Розпалені його словами союзні князі почали уставляти військо в боввий лад. З свого боку Суздальці, побачивши, що противники не йдуть дальше, самі почали уставляти ся. Новгородці з Мстиславом і Псковичі із своїм князем займали середину, на однім краю стояли Смольняни, на другім — Ростовці з Константином. У Константина були славні витязі Олександр Попович із слугою Торопом і Добриня Різанич, по прізвищу „Золотий Пояс“. Напроти Псковичів став Ярослав із своїми полками; в ряді з ними були збігли Новгородці і Новоторжці, з ними стояли Муромці, Городчани і Бродники. Проти Мстислава й Новгородців стояла вся суздальська земля з князем Юриєм, а проти Константина і Ростовців його молодші брати.

Мстислав, проїзжаючи перед рядами Новгородців, говорив: „Брати! ми ввійшли в сильну землю: погляньмо на Бога і покріпім ся; не оглядайте ся назад: утечею не уйдеш; забудьмо, брати, жінок, дітей і дома свої: йдіть до бою, як кому любо умирати, хто на кони, хто пішо!“

„Ми на конях не хочемо умирати — ми будемо бити ся пішо, як батьки наші били ся над Колокшею!“ сказали Новгородці.

Новгородці скинули з себе верхню одіж, чоботи й босі побігли наперед з криком. За їх прикладом пішли

Смольняни, та скинувши чоботи, обвинували собі ноги. Смольнянам проводив Івор Михайлович; він їхав верхом так, щоби його бачили войовники. За ним слідували князі з дружиною тож на конях. З противного боку кинули ся до бою піші Ярославові люди. Івор проїзжав крізь зарослі і під ним спотикнув ся кінь; піші Новгородці випередили його і счіпили ся з неприятелем: були в роботі булави й топори. Підняв ся страшний крик.

Суздальці дали тягу: Новгородці збили з пантелику стяг (знамя) Ярослава. Потім приспів Івор із Смольнянами. Дібрали ся до другого стяга. Князі з дружинами оставали ся позаду. Тут Мстислав, побачивши, що молодці зайшли дуже далеко і неприятельська сила може їх оточити і знищити, закричав: „Не дай Боже, брати, видавати сих добрих людей!“ І він пустив ся наперед крізь свою піхоту; за ним пішли й інші князі. Настала завзята борба. Юрій і Ярослав тягу дали, лишивши свій табор. Мабуть вчинили се в надії, що противники кинуть ся грабити, а тим часом можна буде вернути ся і ударити на них. Та Мстислав закричав: „Брати Новгородці, не кидайте ся на табор, тільки бийте їх; а то — вони вернуть ся і знищать нас.“ Новгородці послушали і дальше били ся завзято, а Смольняни лишили битву і стали грабити табор. Сам Мстислав тричі проїхав крізь неприятельські полки, побиваючи на право і на ліво топором, що був привязаний до його руки мотузком.

Всіх розбито; багато Суздальців упало під ударами топорів новгородських и смоленських, багато потонуло в утечі, багато ранених прибігло у Володимир, Переяслав, Юрєв і там повмирали. „Така-то була,“ говорить літописець, „слава Юрія і Ярослава; даремна була їх хвальба: сець, слава Юрія і Ярослава; даремна була їх хвальба: на прах замінили ся сильні полки їх.“ Сімнайцять знамен Юрєвих, тринайцять Ярославових і до сто труб і бубнів убитих ворогів літописець налічив 9203, а в Новгородців убитих було тільки 5 людей: числа розуміє ся, баєчні. Неперечно тільки се, що Суздальців розбито на голову.

Сю замітну битву сточено в четвер 21. цвітня 1216 р. Насамперед утік Ярослав; Юрій слідував за ним: він за-

їздив три коні, приїхав без сідла на четвертім у Володимир в полудне тогож дня, босий і тільки в сорочці. В гóроді лишилися тільки попи, черці, жінки і діти, наїд не войовничий. Побачивши своїх, вони втішилися: думали, що вертають витязі; мабуть і перше впевняли їх: „наші переможуть!“ Однак Юрій не вернув витязем; змішаний їздив, він около стін гóрода і кричав: „Укріпляйте гóрод.“ Тоді замість радощів повстав плач. Ввечер збільшилася тривога, коли з нещасного боввища стали збирати ся збігці: хто ранений а хто нагий і босий. Цілу ніч сходилися оден за другим.

Рано зібрав князь віче і говорив: Браті Володимирці, зачинимо ся в гóрод і станьмо відбивати ся.“

„З ким зачинимо ся?“ відповіли йому. „Браті наші полягли, інші взяті в полон, а ті, що прибігли, безоружні: з ким станемо до бою?“

„Усе то я знаю,“ говорив Юрій. „Прошу тільки: не видавайте мене ні Мстиславови, ні братови мому Константинови! Лучше я сам по своїй волі виїду з гóрода.“ Володимирці обіцяли. Союзники підступили під гóрод в неділю 29. цвѣтня, і обіхали його довкола.

В ночі з неділі на понеділок запалив ся княжий двір у Володимирі. Новгородці хотіли взяти гóрод приступом, та Мстислав не пустив їх; на другу ніч знов повстав пожар; Смольняни хотіли йти на приступ, однак їх спинив князь Володимир Рурикович. Не відомо, що було причиною сих пожарів: чи случай, чи підпалюванє в користь облягаючих, або киданє огню через стіну. Та після другого пожару Юрій прислав поклін князям і велїв повісти: „Не дійте мені лиха сегодня; завтра я виїду з гóрода.“ Рано Юрій з двома молодшими братами явив ся у Мстислава і його союзників і сказав: „Браті, кланяю ся вам і чолом бю: жите лишіть і накорміть хлѣбом; а брат мій Константич у вашій волі!“ Юрій подав дари князям і вони помирили ся з ним.

Мстислав дав таке рішенє: Константинови взяти Володимир, а Юрію віддати Радилів-Городець. Без проволоки зладнали чайки й насади. В них сіла дружина князя Юрія; одна чайка дожидала самого князя з його жінкою. Юрій помолив ся в останній раз в церкві Богоро-

диці, поклонив ся гробови вітця і сказав: „Суди, Боже, брата мого Ярослава: він мене довів до сего!“ З ним відправив ся владика.

У Володимир вїхав Константин. Городяни вийшли йому на зустріч з хрестами і цілували йому хрест на вірність. Він щедро обдарував своїх союзників: Новгородців, Псковичів і Смольнян.

Упертий і жорстокий Ярослав з боввища утікав у Переяслав так скоро, що заїздив чотири коні, а на пятім приїхав у гóрод. В пориві досади приказав він позаковувати всіх Новгородців і Смольняни, котрі тільки були в гóроді в торгових і інших справах. Новгородців казав кинути в погребі і тісні кімнати; їх було півтораста людий і багато з них подусило ся; пятьнайцять Смольнян держали в заперті окремо і вони всі остали живі.

Мстислав з союзниками 3. мая підходив під Переяслав. Разом з ним ішов із своїм полком Константин. Не допустивши їх до Переяслава, Ярослав сам добровільно вийшов і явив ся у брата свого Константина.

Константин взяв ся помирити Мстислава з Ярославом. Ярослав післав щедрі дари князям і Новгородцям. Та Мстислав не пішов у гóрод, не хотїв бачити Ярослава, а домагав ся тільки, щоби дочка його, жінка Ярославова, приїхала до него, і щоби всіх задержаних Новгородців, що ще були живі, безпроволично визволено і йому прищо ще були живі, безпроволично сповнено. Надармо потім Ярослав посилав до Мстислава з просьбою, щоби відпустив жінку. „Справді мене хрест побив!“ казав він. Мстислав показав ся неприхильним і відїхав з дочкою в Новгород.

Сею побідною війною Мстислав утвердив при Новгороді високе моральне значіне і показав, що не можна безкарно нарушати його права і самостійности; також установив він з Новгородцями угоду в суздальській землі, Нї як перше вчинив се в київській з тимиж Новгородцями. Нї оден князь не вчинив того для Новгородців, що вчинив для них Мстислав Удатний: та вони, як показує дальша істория, мало користували ся його заслугами.

Слїдуючого року лишив Мстислав жінку і сина в Новгороді, і ходив з новгородськими боярами в Київ, відай для пригтовленя будучого походу в Галич, а повернувши

із Києва в Новгород взяв під сторожу Станимира з сином. Здає ся, суздальське сторонництво оживало, і против Мстислава загадувано хитрощі. Мстислав однак скоро випустив його. Теж саме потім стало ся і в Торжку, де посаджено сина Мстиславового Василя. Мстислав взяв там під сторожу Борислава Некуришинича, але також простив йому і випустив. Сі случаї показують, що й Мстислав по всім тим, що вчинив для Новгорода, не міг надіяти ся довго там бути в згоді з усіми: він мав противників. В тім часі вмер у Торжку син його Василь; тіло його привезли в Новгород і похоронили близько дідового гробу в сьв. Софії. Оплакавши сина, вдатний князь незабаром після того явив ся на вічі і сказав:

„Кланяю ся сьв. Софії, гробови вітця мого і вам! Хочу погледіти Галича, а вас не забуду. Дай Боже, лягти коло гробу вітця мого, у сьв. Софії!“

Новгородці просили його лишити ся з ними. Все дармо. Мстислав відіхав, і на все. Не довело ся йому лягти у сьв. Софії.

Коли Мстислав лишив був Галич, попав ся він тоді в руки Угрів. Там знов посадили королевича Кольмана, а головним воводою був назначений бан Фильній, що в літописах наших зве ся „Филя прегордий“. Він дуже гордував Русинами, порівнював їх з глиняними горшками, а себе з каменем, примовляючи: „Оден камінь богато горшків побє“. Була ще у него й друга примовка: „Острий меч, борзий кінь — багато Руси!“ (т. є. завоюю). Його гордість дражнила Галичан і він не довіряв їм. Мстислав Удатний тимчасом прикликав Половців і йшов на Галич (1218). З ним був Володимир Рурикович, що недавно помагав йому в борбі з суздальською землею. Почувши то, Фильній укріпив Галич а в середині гóрода замінив у твердиню церкву сьв. Богородиці; се ще більше роздражnilo проти него Русинів, бо добачили в сїм зневагу сьвятині. Поляки помагали Уграм. Фильній не допускав Мстислава до гóрода. Він взяв з собою галицького боярина Судислава й інших і вийшов на зустріч Мстиславови. Поляки становили праву сторону его війська, а Галичани й Угри лїву. Руське військо тож розділило ся на дві половини. Одну провадив Мстислав, другу — Володимир, а Пс-

ловці стали дальше, щоби ударити на неприятеля тоді, коли попадуть на них Русини. Мстислав, замітивши, що Поляки стоять досить далеко від Угрів, побачив, що треба діяти: зараз відділив ся від Володимира і вийшов на горб, де кріпив своє військо іменем чесного хреста. Володимир дуже відказував на него за се і говорив, що Мстислав погубить все руське військо. Поляки нагально ударили на Володимира, приневолили його до утечі і пігнали за ним, так що він угорське військо втратив з очий. Але тоді Мстислав і Половці разом кинули ся на Угрів. Різня була завзята, Русини побили Угрів. Самого Фильнія взято в полон; всі його Угри упали духом. Поляки прогнали Володимира, і набрали добичі та вертали з великим полоном і співали побідні пісні і не знали, що стало ся з їх союзниками; аж тут нараз натрапили на витязів, а з другої сторони руські збігці звернули ся на них. Поляків зовсім розбили. Половці забирали побіджених у полон, жадно кидали ся до коний, збруї й одежі; однак Русини по приказу Мстислава, не кидали ся на добичу, тільки били ворогів без пожалуваня. Стони і крики побитих доходили до Галича. По цілому полю валяли ся тіла непоховані; вода в ріці зачервонїла ся від крови.

Мстислав взяв з собою спійманого Фильнія і домагав ся здачі Галича та обіцяв повне помилованє. Сам Фильній післав від себе раду, щоби здали ся, бо не було ніякої надії на побіду. Три рази посилав Мстислав і предкладав, щоби піддали ся. Однак Угри, що сиділи в Галичі, опирали ся, а навіть виганяли з гóрода Галичан з жінками й дітьми, бо бояли ся зради та й для того, щоби не годувати їх підчас облоги. Тоді заявив Мстислав, що тепер вже не буде помилуваня обложенцям. Угри в своїй певности були так необачні, що зважали тільки на одні ворота, а тимчасом Русини підкопали ся підземною дорогою дістали ся в гóрод, відбили від воріт Угрів, ошоломлених ненадійним нападом, і відчинили Мстиславови ворота.

Рано Мстислав вийшов до Галича. Кольман з жінкою і знатнійші Угри з своїми жінками заперли ся в церкві сьв. Богородиці. Мстислав підступив під церкву і домагав ся здачі. Угри не здавали ся. Безвідя томило їх.

Мстислав сам післав Кольоманови посудину зимної води. Угри дякували за таку великодушність, ділили між собою воду мало-що не по каплі, однак все таки не піддавалися. На останку коли їх став змагати голод, вони відчинили церковні двері і упросили Мстислава, щоби їм дарував хоч жите. Угорські барони з своїми жінками і трохи Поляків дісталися в полон Половцям і Русинам. Самого спійманого Кольомана з жінкою Мстислав виправив в Торческ. Галицька земля з великою втіхою признала витязя князем своїм. Селяни добивали Угрів, що розбіглися з битви. Русини величали Мстислава „своїм сьвітом“, називали „сильним соколом“, говорили, що сам Бог поручив йому меч, щоби усмирив гордих чужоземців. Бояри, що придержувалися Угрів, здавалися на ласку витязя. Головнійший з них, Судислав, прийшов до Мстислава, обіймав його коліна і просив помилування. Мстислав не тільки простив йому, але навіть дав у заряд Звенигород. Данило приїхав до тестя з малою дружиною і поздоровляв його. Вони бенкетували і радувалися; а з ними радувалася уся галицька земля.

Коли угорський король Андрій почув про нещастя, що довелося синові, вислав до Мстислава домагане, щоби визволив спійманого, в противнім случаю грозив післати велике військо. Однак Мстислава годі було лякати грізбою. Він відповів, що перемога залежить від Бога і він, Мстислав, надіючись на Бога, готов стрітити неприятельські сили. Король мало-по-малу занехав свої горощі: його жінка окремих посольством упросила Мстислава змилюватися і визволити сина. З свого боку бояри скоро замітили слабкі сторони характеру Мстислава, добилися впливу на него і всякими способами наклоняли до супокою з угорським королем. Мстислав при усій хоробрости і воєнності все був склонний до супокою і починав війну тільки тоді, коли противники не хотіли миритися на умовинах, котрі він признавав згідними з правдою. В 1221 р. Мстислав не тільки помирився з Уграми і Поляками, але заключив дружню умову з угорським королем, заручив дочку свою Марию з його сином Андреем і віддав будучому зятю в посідане Перемишль.

Однак по двох літах дся взивала Мстислава до іншого подвигу. В тім часі, коли руські князі і дружини їх теряли сили в усобицях, в незвісних східних сторонах діялися великі перевероти. На північній границі Хінської держави хан Темучин, володар Монголів, народу першепідвладного Татарам-Ніучам, став сам володарем численних татарських племен, збулив частъ Хінської держави і взяв Пекін, потім звернувшись на захід, завоював і збулив могучу і цвітучу державу Турків харазських¹⁾ і полорив основу найобширнійшій державі, що коли-небудь вступувала в Азію. Він володів безмежними просторами від Амуру до Волги, управляв многими народами, що складали його воєнну силу, і був прозваний Чингис-Ханом, т. є. великим ханом. Його воєнні загони досягли Половців. Татары зіткнулися з Половцями на східнім березі каспійського моря, де Половці жили в згоді з Алянами (населенцями Дагестана). Щоби відтягнути Половців від того союзу, проводирі полку, висланого Чингис-Ханом, тогочасно хитро здружилися з ними, впевнивши їх, що Татари, одноплемінні з ними, не хотять виступати проти них неприязно. Половці повірили їм і відступили Алянів; однак потім Монголи, розправившись з Алянами, підбили й Пополучів. Половецьких князів, вже хрещених, Юрія Кончаловича і Данила Кобыковича убито. Татары гналися за їх товаришами до валу половецького, що відділяв землю половецьку від руської.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, прибіг у Галич до зятя із страшною вістю, що йде із сходу страшенна сила незнаних завойовників: „Сьогодні відняли нашу землю, завтра вашу візьмуть“, говорив він.

Мстислав розіслав вістунів до різних руських князів і скликав їх на раду про загальну справу в Київ. Багато князів зішлося сюди. Там були Мстислав Романович київський, Мстислав Удатний галицький, Мстислав чернігівський, Мстислав Всеволодович волинський, Михайло Всеволодович, сини Всеволода Червоного і багато інших. Тільки суздальський Юрій не приїхав на раду. Хан Котян щедро обдарив руських князів: кінями, верблюдами, буйволами

¹⁾ Бухара, Самарканд, Герат, Балк, Хіва і и.

і невільницями, а інший князь половецький, Бастий, охрестив ся. Мстислав Удатний просив руських князів спішити на поміч Половцям: „Як ми їм не поможемо;“ говорив він, „то Половці пристануть до ворогів і сила їх стане більша“. По довгих нарадах князі рішили зєдиненими силами йти в похід. „Лучше зустрічати ворога в чужій землі, як у своїй“, говорили Русини.

Місце збору назначено було на Дніпровім острові, званім Варяжський (відає Хортиця). Туди сходили ся з своїми князями Київляни, Чернигівці, Смольняни, Галичани, Волинці. Цілий Дніпро вкрив ся їх суднами. Із Курска, Трубчевська, Путивля йшли туди князі із своїми дружинами, суходелом, на конях, а тисяч Галичан з воєводами Юриєм Домажиричем і Держикраєм Володиславичем переплили Дністром у море і, вступивши в Дніпро, стали над рікою Хортицею.

Коло Заруба явили ся у руських князів татарські послы з таким словом: „Зачуваємо, що йдете проти нас, послушавши Половців, а ми вашої землі не тикали, ні гродів ваших, ні сіл ваших; не на вас прийшли, тільки прийшли по волі Божій на холопів конюхів своїх Половців. Помирить ся з нами; коли втекуть до вас, — гонить від себе і забирайте їх майно; ми чули, що й вам вони заповідяли багато лиха; ми їх і за се бємо“.

Однакож князі, замість відповіді, поубивали послів. Неперечно вони поступили так з тої причини, що Половці оповідали їм, як Татари хитро одурили їх: предложили дружбу, щоби розєдинити їх з Алянами, потім напали на них самих.

Збір відбув ся в цвітню 1224 р. Коли всі зійшли ся, військо посунуло ся долі Дніпром і стало станом не доходячи Олешя. Тут прийшли до них другі татарські послы і говорили так: „Ви послушали Половців і поубивали послів наших; тепер йдете на нас, ну так ідіть; ми вас не тикали: над всіми нами Бог.“

Князі на сей раз відпустили послів ціло. Передні татарські відділи стали появляти ся над Дніпром. Мстислав Удатний перейшов через Дніпро з 1000 войовниками. З ним пішли Данило Романович, Мстислав Німий, Олег курський й інші молоді князі. Вони розбили і прогнали сто-

рожевий відділ. Збігці заховали свого воєводу Гемебега в яму в якимсь половецькім кургані. Половці відшукали його там і упросили Мстислава, щоби позволив їм убити його. Мстислав ішов дальше.

Між тим в стані руськім над Дніпром розбирали, які се вороги. Юрій Домажирич говорив: „Вони визначають ся яко добрі стрільці і знамениті вояки“. Іншіж відказували йому: „Се нарід простий, гірш Половців“. Молоді князі піднукували старих їти вперед: „Мстиславе і ти, другий Мстиславе, ходімо на них!“

Ві второк 21. мая Русини зняли ся зо стану і пішли в степ. Вони скоро зустріли ся з татарським загоном. Руські стрільці розсіяли його і їм дістало ся в добучу багато товару. Вісім днів ішли вони до ріки Калки, де знов стрітили татарський загон, котрий побив ся з ними і щез. Мстислав Удатний випередив руських князів, велів Данилови перейти Калку і сам перейшов вслід за ним з задною сторожою. Нараз перед ними виступили татарські полки. „Ладнайте ся!“ закричав Мстислав. Русини кинули ся до бою. Двадцятьтрилітний Данило метнув ся вперед і був ранений в груди, однак не замітив сего і дальше бив ся. Хоробро били ся і Мстислав Німий і Олег курський. Однакож сила татарська перемогла їх; Данило обернув свого коня назад; за ним помчали ся й інші. Утік і Мстислав Удатний в перший раз у своїм житю.

Тимчасом інші руські князі перейшли через Калку, розложили ся станом і вислали на перед Яруна з Половцями. Татари з розгоном ударили на Половців. Половці кинули ся назад, звернули ся на руський стан і потолокнули його. Русини ще не успіли зладнати ся, як почала ся страшна різня; Русини, розбиті Половцями, утекли.

Підчас загального побігу Русинів оден Мстислав Романович не сходяв з місця і стояв на високім каменистім березі Калки з зятем своїм Андреем і дубровицьким князем Олександром. Більша часть Татар гнала ся за втікачами, а оден загін з Бродниками окружив трєх хоробрих князів, що огородили себе кілем і відбивали ся від них неустанно три дні і три ночі. Трудно було Татарам перемогти їх силою і вони вхопили ся хитрощів. Якийсь Плоския, що гетьманував над Бродниками, вмовляв князів,

щоби здали ся Татарам на викуп, і цілував хрест на се, що вони остануть живими. Князі повірили і вийшли, та Пłosкиня зараз звязав їх і видав Татарам.

Татари взяли твердиню, і повбивали всіх руських вояків, що там були, звязаних князів положили під доски, а самі засіли на досках обідати. Так скінчили жите своє нещасні князі.

Татари гнали ся за втікачами до самого Дніпра і по дорозі вбили шістьох князів, а між тими Мстислава чернигівського. Мстислав Удатний утік перед погонею, добив ся до Дніпра, спалив і пустив по ріці судна, що стояли на березі, щоби не дати змоги Татарам переправити ся через ріку, а сам з останками розбитих вернув у Галич.¹⁾

Поражка князів нагнала Руси загального страху, що змагав ся від наглої появи незнаного ворога. Вражине, яке вдіяла на уми ся подія, виражає ся ясно в словах сучасного літописця: „Прийшли — говорить він — невідомі народи, про котрих ніхто гаразд не знає, хто вони такі і відкіля прийшли і яким язиком говорять і якого вони племені і яка в них віра; одні говорять, що їх зовуть Татари, а інші — Таурмени, інші знов — Печеніги“. Книжники толкували, що се ті самі народи, про котрих говорив Методий Патарский: „Гедеон колись-то загнав їх в пустиню Етриївську, між сходом і півночю, і вони мусять

¹⁾ Літописець виставляє Мстислава неначе провинником нещастя Русинів над Калкою, говорячи, що він з зависти не звістив обох Мстиславів про Татар тоді, коли Данило стрінув ся з ними. Однак се винуване годі признати справедливим. Не говоримо вже про се, що така черта суперечна з характером Мстислава, на скільки він нам звісний з попередних його діл: сама хода подій така, що повожене Мстислава в сей день легко обясняє ся іншими понуками. Мстислав ішов наперед інших князів і кілька днів уже з ними не мав ніяких взаємин. Перейшовши через Калку, він зустрів ненадійно татарські полки; його відділ був так нечисленний, що перше треба було думати про власне спасене, ніж давати знати князям. Справедливіше можна було дорікати Мстиславови злишнім юнацтвом і нерозвагою, задля чого він, чоловік вже не молодий і досвідний, пішов наперед з горячою молодіжю, не роздумуючи про се, що може його зустріти в дорозі і попасти на сили неприятельські, що далеко переважають його власні.

вийти відтам перед кінцем світа та заповонити багато земель“.

Після нещастя, що довело ся Мстиславови над Калкою, становище його в Галичі не було тривке; бояри не любили його і наставляли на него, та й він сам по своїй простодушности ставав нераз жертвою їх хитрощів. В слідуочім 1225 році його трохи-що не повадили з зятем його Данилом. Князь Олександр белзький, чоловік хитрий, ненавидів Данила і наговорив Мстиславови, буцім зять хоче убити його і підмовляє на него Ляхів. Палкий Мстислав піддав ся обмовцеви. Дійшло діло до війни. Данило відплатив ся Олександрови, спустошив белзьку землю і розбив загін Мстислава, висланий на поміч Олександрови. Роздратований Мстислав кликав уже половецького хана Котяна, та на щастє обмова викрила ся. Олександр підоєднав до Мстислава якогось Яна, котрий так нескладно став перед ним брехати, що Мстислав побачив обману. Тесть і зять помирили ся і Мстислав на знак дружби подарував Данилові незвичайного коня, обдарував Данилову жінку Анну, свою дочку. З того часу він уже не перечив ся з Данилом.

Однак в Галичі не кінчили ся бучі. В 1226 р. оден боярин, Жирослав, наговорив боярам-товаришам, буцім Мстислав закликає свого тестя Котяна на те, щоби вибити бояр. Бояри повірили і скрили ся в карпатські гори, відкіля звістили Мстислава про се, що їм сказав Жирослав. Мстислав післав до них духовну особу іменем Тимотея. Тимотей заляв ся перед боярами, що князь нічого не задумує проти них і перший раз чує про се. Він вговорив бояр, щоби приїхали до Мстислава. Мстислав обличив перед ними Жирослава і прогнав його від себе.

Наостанку бояри вспіли таки позбути ся Мстислава з Галича. Королевич Андрій, що йому Мстислав заручив свою дочку і віддав Перемишль, за підмовою боярина Семионка утік до вітця і підводив його, щоби відняв у Мстислава Галич. Бояри з свого боку представляли королеви, що вони не хотять Мстислава, а бажать Андрея. Король пішов з війском у Галичину. Поляки з воводою Пакопшавом помагали йому. Занявши Перемишль і Звенигород, король не важив ся їхати в Галич. Король зачав за-

бирати галицькі пригороди. Йому вдалося взяти Тербовлю, Тихомлю, та під Кременцем його відбили і він повернув назад до Звенигорода. Тут вийшов проти него Мстислав, вступив до бою і розбив його. Король скоро втік, домів. Мстислав зміркував, що йому годі довше проживати з боярами, і хотів віддати Галич Данилови, однак бояри Судислав і Гліб Зеремівич, що грали тоді головну роль між боярами, здержали його. „Ні тебе, ні Данила не хотять бояри — говорили вони, — віддай заручену дочку свою за королевича Андрея і посади його в Галичі від него все можеш взяти його назад, коли захочеш, а віддаси Данилови. — по вік не буде тобі Галича!“

Мстислав шанував усе волю землі і поступив так, як бажали сі люди, що були тоді, по своїй силі, заступниками землі. Мстислав віддав дочку свою за Андрея і з нею також Галич, а сам задержав для себе Познє і відїхав в Торческ. Скоро жалував він свої легковірности, бо Данила ненавиділи тільки бояри, а простий галицький нарід бажав його. Дізнавши ся про се, Мстислав через посла Данилового Демяна післав таке слово Данилови: „Сину! згрішив я, не дав тобі Галича“. Гліб Зеремівич старав ся всіми силами не допустити Мстислава видіти ся з Данилом і передати в руки його землю і дім і дітий.

Слідуючого після того року (1228) Мстислав умер: з Торческ поїхав він у Київ, заслаб в дорозі і умер, успівши простригти ся схиму після тодішнього звичаю набожних князів. Після вісти польського історика, тіло його похоронене було в Києві в церкві св. Хреста, котру сам поклав.¹⁾

¹⁾ Нині сеї церкви нема і могила Мстислава невісна.

VII.

Князь Данило Романович Галицький.

В XIII-ім віці ціла хода історичних подій в південно-західній Русі довгий час обертає ся коло личности Данила галицького. Щоби зрозуміти значінє сеї личности в своїм часі, конечно переглянути попередні події в сім краю.

Південно-західна Русь, Галичина, як у внутрішнім ладі свого життя, так і у зверхних обставинах, находила ся в таких условинах, при котрих усе більше слабла звязь, що гучила її з іншими руськими землями. Хоч і тут не вгучило почутє народної суплемінности з останними, та істория вказувала їм різні дороги: се бачимо вже в XII-ім віці.

В Галицькій землі княжив до 1188-ого р. рід Ростислава Володимировича (внука Ярослава I.). Володар, син Ростислава, по смерти нещасного Василька став одним князем і передав по собі (1141) власть синові своєму Володимирові, котрого звать звичайно Володимирком. По ньім наслідив Ярослав, прозваний в пісні о полку Ігоревім „Осьмомислом“. Злучена в одних руках галицька земля була довго свободна від княжих усобиць і задля щасливих условин своєї природи находила ся, в прикладі до інших руських земель, в цвітучім стані. Власть князя зовсім не мала тут монархічної сили. Князь був князем після давньої словянської ідеї; видно, що давні суспільні навички не змінили ся, коли руські князі завоювали сю хорватську землю і прилучили її до загальної системи руських земель під властю єдиного княжого роду. Князів, що управляли Галичем, вибрано і вони були зависимі до управлєня Галичем, вибрано і вони були зависимі до віча. Та само віче було в руках богатих і сильних володарів земель — бояр. Вони, як видно, успіли так вивисшити ся над усею іншою верствою народу, що виключно орудували справами землі. Мавмо також вісти про се, що

люди незнатного роду ставали боярами, з чого можна додумати ся, що галицька аристокрація основувала ся не стільки на знатности родів, скільки на вдачі і багатстві. Галицькі князі були так зависимі від віча, що воно судило не тільки їх політичну діяльність, але й домашнє житє. Таким способом, коли Ярослав не злюбив своєї жінки Ольги і взяв собі любовницю якусь Настасю, Галичани не втерпіли такого сорому, спалили Настасю і спонукали князя жити з правою жінкою. Всі заходи Ярослава, щоби усунути свого правого сина і передати наслідство неправому, остали ся марними. Ярослав умер в 1187-ім році. Галичани, на перекір завіщаню, вигнали сего неправого сина, Олега, і наставили князем правого — Володимира. Та й сей князь справував ся не так як слід, отже попав ся за те підстрогий суд віча; був се п'яниця, що не любив дорадників, насилував чужі жінки і дочки, взяв собі за жінку попадю від живого чоловіка і придбав з нею двох синів. Галичани так розлютили ся, що деякі хотіли взяти князя під сторожу і казнити; іншіж домагали ся від него розводу з попадею і раяли йому вибрати жінку до вподоби (після обичаю). Володимир побояв ся за житє своєї любой попаді і втік разом з нею і дітьми на Угорщину, а Галичани закликали на його місце князя з сусідної волинської землі — Романа Мстиславича¹⁾ (1188). Кажуть, що сам Роман тайно ділав у Галичі в свою користь, добиваючи ся вибору. Сей князь розумний і сильний волею, не довго вдержав ся в Галичі: король угорський Беля I, до котрого вдав ся прөгнаний Володимир о поміч, замкнув тогож у башту, завоював Галич і посадив сина свого Андрея. Роман був приневолений утікати до свого Володимира-Волинського. Успіхи Угрів підмагала та обставина, що в самім Галичі утворило ся сторонництво, котре гледіло собі вигід від угорської власти. Однак і володарство чужоземців не було там тривке; яко католики вони дуже скоро вспіли роздратувати нарід проти себе зневагою православної віри. Володимир утік тимчасом із свого за-

¹⁾ Внука київського князя Ізяслава Мстиславича, звісного в історії своєю завзятою борбою спершу з Суздальцями, а потім з Юриєм Довгоруком. Рід Романів походив від Мстислава, старшого Мономахового сина.

пертя і з допомогою польського короля Казимира Справедливого знов заволодів Галичем 1190 р. Чуючи ся дуже непевним у своїм положеню, удав ся Володимир до суздальського князя Всеволода і віддав ся під його зверхність, обіцяючи бути в його волі з усім Галичем. Тим способом заводила ся, як здає ся, тісна звязь між противополженими україними тодішнього руського сьвіта; однак ся поява не мала ніяких тривких наслідків, бо й відносини між руськими князями не були тривкі. По смерти Володимира Роман вже не вільним вибором, а з допомогою польського війська і оружя добув собі знов Галич в 1198-ім році.

Після звістки польського письменника Кадлубка Роман жорстоко відомстив своїм неприхильникам у Галичі: він четвертував їх, розстрілював, закопував живцем у землю і казнив іншими видуманими муками, а тих, що змогли утечи, закликавав вернутись, обіцяючи всілякі ласки. Коли деякі вернули ся, то Роман спершу додержував даного слова і обсипував ласками і милостями легковірних, опісляж винаходив приклучки, щоби їх обвинити в чім небудь і передавав мученичій казни. „Не подусивши пчїл, не їсти-меш меду“, примовляв Роман. Він нагнав такого страху Галичанам, що они просили польського короля, щоби він сам ними орудував або через своїх намісників. Усі ті звісти про лютість Романа находять ся виключно у польського історика та не зустрічаємо їх в руських літописях, котрі Романа поетично зображають удатним богатирем, а страшним, як Мономах, тільки для невірних чужоземців. „Він ходив після заповідий Божих — говорить про него руський ровесник, — поборював поганців, кидав ся на них як лев, гнівний як рись, занашував як крокодил, пролітав по їх землі як орел...“ І дійсно сей князь і в інших случаях показав свою силу і діяльність. По довгій боротьбі й усобицях у київській Русі, він наостанку успокоїв її і удержав на якийсь час в своїй власти; сам він не став київським князем, тільки посадив у Києві своїм підручником племянника. Нераз поборював він Половців, Ятвягів і Литву.¹⁾ Багато ще можна було сподівати ся від такого

¹⁾ У польсько-литовських істориків зберегло ся оповіданє, будто він запрягав побіджених Литовців до плугів, заставляв їх витинати костюарів. Історія України в житєписях.

князя для долі Південної Русі. Та в 1205-ім р. Роман посварився з польським князем Лешком і поляг в бою під Завихвостом.

Роман лишив по собі молоду вдову з малолітніми синами. Старшому Данилови було тоді чотири роки, а молодший Василько був ще на руках няньки.

Зразу Галичани признали князем старшого сина Романового і кляли ся вірно стерегти його. Але немовлятку зовсім не можна було удержати ся в такій неспокійній землі. Галичина була дуже лакомим куском, як для руських князів, так і для чужоплемінних сусідів, а галицькі бояри не визначали ся постійністю, були ласі на вигоди і не всі могли любити Романів рід. Стали добивати ся о Галичину одні за другими. Спершу бажав нею заволодіти отець першої Романової жінки, князь Рурик Ростиславич київський. Коли Половці, котрих закликав Рурик, збурили Київ способом варварським, заманив був Роман тогож Рурика до себе на раду і постриг його в монастирі. Тепер той сам Рурик, почувши, що Романа нема на світі, зняв з себе чернечу одіж, зібрав свою київську дружину, найняв Половців і метнув ся на Галич. Вдова Романова вдала ся під захист побратима і друга єї покійного чоловіка. Сей побратим був перше супротивником Романа — той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом із своїм вітцем прогнав його з Галича; опісля коли Роман вдруге заволодів Галичем, вони подружили ся, назвали ся побратимами і постановили між собою таку угоду: коли хто з них умре скорше, то другий має дбати про його семю.

Андрій тільки що одержав угорську корону і не був свої обіцянки, даної Романови. Він, побачивши ся з княгинею в Сяноку і приголубивши Данила як рідного сина, дав йому військо на поміч против Рурика. Рурик утік назад до Києва.

ліси і управляти землею і будьто з тої причини про него на Русі складала ся пословиця: „Зле Романи робиш, що Литвином ореш“. Однак та вість переказана вже в XIV-ім віці, більш як 300 літ по Романі, не заслуговує ніякої історичної віри, тим більше, що у Русів тогочасних, котрі дивили ся на Литву, яко на ворогів, не могла вдержати ся пословиця, що гудила строгість Романову над ворогами.

Та слідуячого року семі Романовій грозило нове лихо. В Чернигові зібрав ся княжий зїзд: зійшли ся на раду потомки Олега чернігівського; до них пристав смоленський князь з синами; вони рішили наняти Половців і йти добувати галицьку землю. По дорозі пристав до них Рурик з синами і племянниками, і підняв з собою Берендїїв,¹⁾ що жили в київській землі. Союзники вступили в раду також з Поляками, з котрими ще Галичани не заклачили супокою по Романовій смерті. Вдова знов удала ся до Андрея, та нім з Угорщини приспіла поміч, вона побачила ся в такім положеню, що оставати на місці здавало ся небезпечно. З одного боку Русини і Половці, з другого — Поляки, та й сам Галич зворушив ся, і багато в Галичі було таких, по котрих можна було сподївати ся, що її видадуть разом з дітьми. Вона втікла з дітьми у Володимир-Волинський, в спадщину свого чоловіка. Галичани розділили ся на сторонництва. Верх в Галичі взяв тоді боярин Володислав: коли вигнав його колись то Роман, проживав він у сїверській землі, спізнав ся з тамошними князями Ігоревичами і тепер пораяв Галичанам закликати їх на князюванє. Ігоревичі були тоді в сїм війську, що йшло на Галич; колиж одержали запрошення, скрили ся з союзного стану і явили ся в Галичі. Найстаршого брата Володимира Ігоревича посадили на галицьким столі; другому братови Романови дали Звенигород. Оставав ся третій брат Святослав, без місця. Тоді Ігоревичі післали якогось попа у Володимир-Волинський з такою річю до Володимирців: „Видайте нам Романовичів і прийміть князем Святослава, — а то города вашого на світі не буде!“ Володимирці, почувши се, так розлютили ся, що хотїли вбити попа, присланого до них з тою пропозицією. Найшли ся однак розумні, що сказали: не можна вбивати посла. Але сї розумні говорили так задля того, що готові були сповнити бажанє Ігоревичів. Княгиня довідала ся про се і порадивши ся з боярином Мирославом, дядьком Даниловим, утікла потай з города в ночі через стінний отвір, бо бояла ся вийти воротами. Мирослав ніс Данила,

¹⁾ Вітка туркоманського племені, близька Торкам, Печенігам, Чорним Клобукам.

нянька Василька. З ними був ще якийсь сьвященик. Втікли вони до Лешка, віддавали ся під охорону чоловіка, котрого ще уважано їх ворогом. Польський князь прийняв їх з рицарською великодушністю; княгиню з Васильком лишив у себе, а Данила з польським боярином Вячеславом Лисим вислав до Андрея угорського і велів так сказати: „Я не памятаю лютости Романа, а ти був його другом; ти кляв ся обороняти їх; вони тепер на вигнанню: ходімо, вернемо їм батьківщину!“

Однакож Лешко на ділі показав для Романовичів менше прихильности як в слобах: правда, він вигнав з Володимира Сьвятослава Ігоревича, що приїхав сюди після утечі княгині, але віддав князюване не дітям Романовим, тільки рідному племянникови Романовому Олександрови Всеволодовичу, бо Лешко мав за жінку його дочку Гремиславу. Василька пустив Лешко з матерію в Бересть. Берестяни самі випросили його собі князем, були вдоволені і говорили, що „вони мовби бачили у себе великого Романа“.

Андрій угорський після утечі вдови Романової розсудив, що не можна вдержати Данила на княжій стільці і не ставав на перепоні Ігоревичам, що засіли в Галичі. Та Ігоревичі самі скоро посварили ся за свою добичу: Роман Ігоревич з помічю другого брата свого вигнав третього, Володимира, і заволодів Галичем. Опісляж по приказу Андрея угорський воевода Венедикт Бора спіймав Романа в купелі, відслав в Угорщину і став сам орудувати Галичем. Незабавки Венедикт роздратував Галичан всякими силуваннями і своєю розпустою так, що на поклик Галичан знов явили ся Ігоревичі, прогнали Венедикта і розділили між собою Галичину; та сим разом вже не перечили ся так як перше і відступили князюване в Галичі найстаршому зпосеред себе, братови Володимирови. Тоді думаючи зміцнити своєю властью, Ігоревичі задумали вигубити тих бояр, котрі своєю змінчивостю здавали ся їм небезпечними. Хитрі замисли над деякими удали ся, та між назначеними на смерть був їх колишній добродій боярин Володислав, з котрого ласки вони стали князями в тій землі. Володислав в пору дізнав ся про лихо, що йому грозило, вспів утечи з іншими боярами до Андрея

і просив тепер на княжій столець в Галичі Данила, що проживав у короля угорського. Король дав Данилові на помігу військо. Насамперед піддав ся Перемишль і видав Сьвятослава Ігоревича. Звенигород боронив ся але піддав ся, після того як спіймали на мості Романа Ігоревича, що відтам утік. Князь Володимир Ігоревич щасливо утік з Галича. Молоденького Данила посадили на батьківським столі.

Полонених Ігоревичів осудили народним судом і повисили — подія, що виходила з ряду звичайних подій на тогочасній Русі.

Малолітний Данило не довго міг удержати ся посеред бояр, що хотіли орудувати в його імені. В Галич прибула мати Данилова, котрої він не пізнав по довгій розлуці. Бояри скоро її виправили з боязни, щоби вона не відняла їм власти. Коли Данило з плачем кинув ся за матерю, оден з них ухопив за поводи його коня. Роздратований хлопець ударив мечем коня і ранив. Мати сама вирвала з його рук меч і вговорила його, щоби лишив ся в Галичі, а сама поїхала в Белз.

Почув про се король Андрій, поспішив з військом і привіз назад матір Данилову в Галич, а боярина Володислава, що найбільш причинив ся до її вигнання, взяв з собою закованого в Угорщину. Та ледво що Андрій віддалив ся, бояри знов змовили ся проти Данила і прикликали на княжій столець пересопницького князя Мстислава. Данило був приневолений утікати. Андрій сим разом не міг вже допомогти йому, бо тоді в самій Угорщині вчинило ся заворушенє, що стояло житя королевої.

Прикликаний Мстислав пересопницький своєю чергою не всидів у Галичі. З Угорщини прибув Володислав, котрого визволив Андрій і тоді в Галичі, по недавній казни князів, стала ся подія, також не бувала на Русі, відколи князував Руриків дім: боярин Володислав, що не був князем його роду, назвав ся князем у Галичі. Однак йому не було суджено розпочати нового княжого роду. Лешко став по стороні Данила, вигнав Володислава з князюваня і увязнив його. Володислав умер у заперті. Галич лишив ся без володаря.

Здавало ся тоді, що ні Данилови і ніякому іншому руському князеві не можна сидіти в сім неспокійнім городі. Лешко раєв Андрееви посадити там малолітнього сина Андреевого Кольомана, заручивши його з трилітною дочкою Лешка Саломією. Се діло зложив воевода Пакослав, що доси показував ся прихильним Романовій родині. Щоби вдоволити Романовичів, відобрано наслідний Романів уділ Володимир в Олександра белзького і віддано Данилови (1214), котрого бажали мати князем і володимирські бояри. Таким способом була тепер в руках Данила значна часть Волині. Городи: Камянець, Тихомля і Перемиль припали Романовичам.

З того часу Данило на довго втратив Галич. Ним заволодів Мстислав Удатний, котрий віддав за Данила дочку свою Анну.¹⁾

Данило займив під свою власть волинську землю і повернув від Поляків Берестє, Угровеск, Верещин, Столпе, Комів і цілу так звану тоді „Україну“, т. є. часть Волині, що притикала до Польщі лівобіч Буга. Наслідком того повстала війна, в котру мимохіть впутив ся Мстислав Удатний. Хоч вона спершу вела ся невдачно для Данила і Мстислава, та край зайнятий Данилом, все таки остав при нім.

Опісля Данило помирился з Лешком і обернувся на Олександра белзького, що відступив від него підчас оборони Галича і всякими способами шкодив йому. За віромність князя після тодішних поглядів повинна була відповідати його земля. Данило і Василько напали на Белз вночі і вчинили там страшне спустошенє. В памяти населенців довго задержала ся та ніч під назвою „злої ночі“. На просьбу Мстислава Данило дав спокій Олександрови.

В 1224-ім р. Данило разом з іншими князями мав участь в страшній для Русинів битві над Калкою, боровся по рицарски і дістав рану в груди. Він так заняв ся тою битвою, що довго не замічав своєї рани і замітив її аж тоді, коли утік і став пити.

Вернувши домів і виходивши ся з ран, Данило знов узяв ся розширювати свою державу. Князь Мстислав пе-

¹⁾ Гл. житєпись Мстислава Удатного.

ресопницький, володар Луцка, віддав Данилови свою батьківщину, поручивши йому сина, що незабаром умер. Луцком поспішив заволодіти Ярослав, син стрийного брата Романа Інгваря, що колись то князував у Луцку. Данило їхав на прощі в Жидичин і зустрів Ярослава Інгваревича на дорозі. Бояри раєли спіймати його. Данило з гнівом відкинув такий хитрий спосіб: „Я їду на прощі — сего не вдію“, відповів він. Та вернувши у Володимир післав він своїх бояр у Луцк. Вони спіймали Ярослава, а потім заняли Луцк. Данило дав вправді в іншій місці уділ Ярославови, однак вже яко своему підручникови. В тім часі відняв Данило в него Дорогобуж, а в пинських князів — Чарторійск і полонив синів пинського князя Ростислава. В усіх тих справах поступав згідно з Васильком, з котрим ціле жите не розлучав ся і не розділяв ся — примір дуже рідкий в історії руських князів.

В 1228 р., по смерті Мстислава Удатного, Данило заняв Познєв.

Таке вивисшенє Данила викликало проти него цілий союз руських князів. Ростислав пинський сердив ся на него за забор Чарторійска, за полон синів і підмовляв проти него Володимира Руриковича; сей знов памятав, як Роман насильно постриг його вітця. До союзу прилучили ся чернигівські і сїверські князі. Але Данило дізнав ся про се в час і прикликав Ляхів, котрим гетьманував прихильний йому воевода Пакослав. Союзні князі осадили Камянець і нічого не могли вдїяти, тим більше що прикликаний на поміч князь половецький Котян перейшов на сторону Данила. Вони були приневолені відступити. Данило пігнав ся за ними, та київські і чернигівські бояри приїхали до него від своїх князів і вговоряли його, щоби помирился. Тим способом Данило знищив усі записані противників і сей успіх ще більше підняв його посеред руських князів; не тільки всі давні краї остави ся їм, але й пинські князі стали його підручниками, а Володимир Рурикович з того часу виступав постійним другом і союзником Данила.

В 1229 р. убили в Польщі Данилового союзника Лешка. Данило виправив ся помагати братови його Конрадови проти Володислава (князя опольського) і лишив

Руриковичем воював він чернигівську землю і, вертаючи назад через Полісся, дізнав ся, що вороги його навели Половців на Київщину. Військо Данилове було дуже втомлене і старий Мирослав, що виховував його, відрадив йому йти на них. Навіть сам князь київський поділяв гадку старця; та вірний собі Данило сказав їм: „Воякови, що кинув ся до бою, годить ся або побороти або полягти. Чи не казав я вам перше сам, що треба дати відпочити втомленому війську? А тепер нічого бояти ся! Ідімо!“ У Торческа наступив кривавий бій (в 1234 р.). Данило боров ся завзято, поки під ним не вбили гнідого його коня. Його вояки стали втікати; сам Данило був приневолений удати ся за ними. Київського князя і Мирослава взяли в полон. Літописець приписує се нещасте тайній зраді бояр Молибоговичів.

Коли галицькі бояри дізнали ся про нещасте Данила, прикликали на князюванє Михайла чернигівського і сей заняв Галич. Мимо добродушности Данила, галицькі бояри не могли його ніяк полюбити. Вони бачили в нім князя, котрий зараз зломить їх силу, як тільки утвердить ся, і се було тим лекше, що простий нарід був Данилови прихильний. Бояри, забравши в свої руки цілу Галичину, поділили між собою всі доходи і бажали лучше бути або зовсім без князя, або мати такого, щоби був зовсім в їх руках. Але й того і сего годі їм було добити ся, тому що хоч усі вони й цїнили свою станову потужність, та жили між собою незгідливо. Один гнобив і штовхав другого; в кожного були свої вигляди, і тому один бажав того князя, другий — іншого; кождий надїяв ся з підмогою князя вивисшити ся понад своїх суперників.

Михайло не довго вдержав ся в Галичі. Відїхав він у своїх справах у Київ і лишив у Галичі сина свого Ростислава (1235). Данило був під той час у Холмі, що сам заложив, аж тут прийшла до него вість з Галича, що Михайло виїхав з города і Галичани бажать Данила. Простим населенцям безмірно накучили ся боярські чвари і вони твердо рішили ся не піддавати ся більше намові бояр, а держати ся сильно Данила для власної користи. Данило сміло відїхав під Галич. Населенці стояли ватагою на стїні. Данило звернув ся до них: „О мужі галицькі,

чи довго ще терпіти мете владу чужоплемінних князїв?“ Усі вони в оден голос закричали: „Се наш володар, Богом даний!“ — „І всі — говорить літописець — пустили ся до него як пчоли до матки“. Єпископ Артемія і дворський¹⁾ Григорий спершу здержували нарід, та побачивши, що нічого не вдіють, із слезами на очах, і — по словам тогож літописця — „усьміхаючись і облизуючи губи“, вийшли до князя Данила, поклонили ся і сказали: „Прийди, княже Данило, прийми гóрод!“ Данило вийшов у город і заткнув знамя своє на німецьких воротах на знак побіди. Урочисто вступив він до церкви Богородиці і прийняв стіл вітця свого. Бояри кланяли ся йому до ніг і просяли прощення: — „Ми згрішили — говорили вони, — чужого князя держали“. — Данило відповів; „Я вас помилую, тільки в будучині так не чиніть, щоби з вами не було гірше.“ Ростислав утік на Угорщину.

Таким робом Данило по довголітних трудах і ненастанній боротьбі став володарем всеї Галичини і Волині. Зрозумів він, що годі йому постійно пробувати в Галичі, і поселив ся в Холмі, що сам збудував. Одного разу, перед тим, їздив Данило на лови, що так ними любував ся, і приїхав на місце, котре йому вельми вподобало ся. „Як зве ся се місце?“ спитав він. „Холм“ — відповіли йому: „Нехай тут буде гóрод Холм“, сказав він і присвятив будучий гóрод св. Іванови Златоустому, бо тоді кождий новий гóрод присвячувано якомусь св. Івана. На його поклик він собі оселю і гарну церкву св. Івана. На його поклик стали сходити ся сюди населенці з ріжних сторін. Тут власть Данилова була сильніша і безпечніша, не так як в старому гóроді; тут не було переказів, противних княжим поглядам. Всі діставали свої домівки по милости князя і тому були привязані до него задля власних вигод. Перенестись із старого гóрода в новий було тоді вигідним способом князеві задля супокою і безпеки. Тут міг він жити, оточений вірною дружиною, не страхаючи ся боярських хитрощів, котрих трудно було устерегти ся, живучи посеред бояр.

¹⁾ Виборний городський управний уряд.

Власть Данила простирала ся і на київську землю; на останку підчинив він собі і сам Київ. Гóрод сей відняв був у Володимира Руриковича (що вмер 1236. р.) Ярослав суздальський; опісля переходив з рук до рук, а на останку заняв його Данило, та було се вже на передодні страшного потрясеня, що перевернуло весь лад руської історії.

Вже Татари під проводом монгольського хана Батия, внука Чингисханового, спустошили і завоювали Східну Русь. Русини всюди боронили ся по лицарськи: не здав ся ні оден гóрод, ні оден князь; та оборона ся була нерозумна і тому зовсім безуспішна. Перш усього в 1237 р. зовсім спустошено рязанську землю. Всі гóроди сеї землі знесено з накорінком; сторона упустила, а тимчасом суздальсько-ростовська земля не визволяла її з лиха і вслід за нею постигла її така доля. Татари спалили Москву (що тоді ще була тільки пригородом Володимира) і вигубили в ній старого й малого. Дня 7-го лютого 1238 знесли і Володимир. Тут в соборній церкві згинула родина князя Юрія Всеволодовича, багато бояр і народу. Татарські полки розсіяли ся по землі, бурили гóроди й села, всюди вигубляли людей. Дня 4-го марця тогож року, князь Юрій Всеволодович з іншими князями своєї землі вступив в запеклу битву з Татарами на березі Сити, та його там разили і вбили. Спустошивши Східну Русь, хотів Батий іти на Новгород, та дрімучі ліси і болота не допустили його. Татари збурили тільки Торжок і повернули на полудне. Всюди Батий стрічав запеклий опір. Малий гóрод Козельск боронив ся 7 неділя, а коли Татари його добули, то пролили в ній стільки крові, що малолітний тамошній князь Василь залив ся кровю. В 1239 р. вони заняли і спалили Чернигів і зближали ся до Києва. Племянник Батия, Менгутимур, любував ся красою Києва з Пісочного городка на лівім боці Дніпра. Камінна стіна горішнього гóрода, з якої котрої миготіли позолочені верхи Десятинної церкви, св. Софії і Михайлівського монастиря, цвiтні цегляні покрівлі княжих теремів, на право в низу, долі Дніпром Пóдїл з многими церквами, на лiво Никольський монастир, величнн Печерська обитель і Видубицький монастир, відрізані від гóрода і оден від другого дрімучим лісом, що розкинув ся по крутій горі — от-що ударило степового

хижака. Вислав він у Київ послів, щоби домагати ся здачі. Послів убили. Завойовники відступили з наміром прийти слідуочого року і покарати Київлян.

Під koniecь 1240 р. прибула страшна сила Батиева і перейшла мабуть ледом через Дніпро. Татарське полчище облягло горішній гóрод (що займав місце нинішнього старого гóрода). За його частию до ріки Либеди були обійстя, певно тоді з накорінком знищені. На полудне в стороні Никольського і Печерського монастиря був густий ліс. Літописець говорить, що полчище ворогів було так сильне, що в гóроді не можна було почути слова від скрипу теліг татарських, рику верблюдів і ржаня коний. Батий почав свій приступ від Ляцьких воріт, що були на південній стороні. Татари день і ніч били пороками стіни і наостанку пробили їх. Київляни запекло боронили останків стін, поки відтак Татари не збили їх із стін і самі не ввійшли на стіни. Тоді Київляни стовпили ся коло Десятинної церкви і за одну ніч виставили около неї укріплення. Коли завойовники стали бурити і ті укріплення, Київляни з своїм майном, що хто успів захопити, вдирали ся на верх церкви і відбивали ся відтіля до останку; наконець під ними завалили ся церковні стіни, після переконання літописця від тяготи, але правдоподібніше підбиті татарськими пороками.

Про зруйноване Подолу не маємо вістий, та неперечно, що цілий гóрод Київ замінили тоді в розвалини. Можна також припустити, що значна часть населенців задалегідь повтікала, бо приходу Татар давно дожидали. Тисяцький Дмитро, що лишив його Данило в гóроді, дістав ся, цілий ранений, Татарам, та Батий велів його пощадити, мабуть для того, щоби покористувати ся ним при дальших походах.

Завойовничі полки Батиеві посунули ся від Києва на захід і нищили й руйнували все по дорозі. Гóрод Колодязин (нинішній Ладижин), проти прикладу інших руських гóродів здав ся добровільно, в надії що найде помилуванє. Однак Татари винищили в ній усіх населенців, хотя часто в подібних случаях оказували звияженим пощаду. Всі волинські гóроди лягли в звалищах; тільки Кремянець, розложений на неприступній горі, не піддав ся Татарам.

У Володимирі вигублено всіх населенців що до ноги. З необачка нападені Русини покидали свої оселі в горах і селах, скривали ся в лісах або втікали, самі не знаючи куди. Данило був тоді в Угорщині: ще перед чуточкою про приближене Татар він узяв ся на Угорщину, щоби висватати свого сина, та се йому сим разом не повело ся. Підчас його неприязи Татари зруйнували опустілий Галич. Тисяцький Дмитро, бажаючи зберегти свою землю від дальшого спустошення, вговорив Батия, щоби спішив на Угорщину, і представив, що в противнім случаю Угри й Німці зберуть ся на него з великою силою. Завойовники розділили ся на дві часті: одні через Карпати пішли в Угорщину, другі через Польщу в Шлеск і Моравію, відкіля за три роки назад вернули в свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, а не знаючи, де знаходить ся його родина і брат, поїхав до Польщі. Там побачив ся він з княгинею і Васильком, що крили ся в Польщі перед Татарами. Мазовецький князь Болеслав віддав прогнанцям гóрод Вишгород, де Данило доти пробув, поки не довідав ся, що Татар вже нема в його волости.

Повертаючи в свою землю, він хотів задержати ся в Дрогичині, та намістник тамошній не пустив свого князя; відай був він у змові з боярами, котрі думали покористувати ся загальною сумятицею, щоби знов розпочати свої хитрощі против князя. Данило поїхав тому з братом Васильком до Берестя, та не міг зблизити ся до гóрода задля смороду з гниючих тіл. То само довело ся їм у Володимирі; там не стрітили вони ні одної душі; всі церкви були наповнені купами трупів. Видно, що люди підчас нападу татарського гледіли захисту в церквах і там гинули. Довело ся Данилови відбудувати оселі і збирати розігнані останки людности.

Тимчасом галицькі бояри, захопивши в свої руки всю землю, думали правити нею самовільно. Та тепер вони вже не згодили ся з волею Данила. Боярин Доброслав і Судич, попів внук, самовільно заняли Понизє, а Григорій Василевич заволодів горішньою країною перемиською. Сі бояри від себе роздавали волости і доходи ріжним своїм підручникам; так у Доброслава було двох підручників: Лазар Домажирич і Івор Молибожич, люди низь-

кого роду (як говорить літописець), котрим сей боярин поручив Коломню, що давала перше князеві дуже великий дохід солюю. На щастє Данила сі бояри ворогували між собою і, ненавидячи князя, доносили йому одні на других. Таким робом Доброслав обжаловував перед Данилом Григорія. Користуючи ся їх враждою, Данило не вірив ні сему ні тому і казав спіймати обох і післав свого печатника Кирила списати всі грабежі і надужитя бояр підчас їх управи.

Неспокійний, задиристий син чернигівського князя Ростислав Михайлович по черзі не переставав непокоїти Данила. Тоді, як Кирило оглядав Понизє, Ростислав получив ся з князями Бологовськими і силкував ся заволодіти Бакотою в Понизю, та не вспів. За то Данило розправив ся з Бологовськими князями, що вже йому були правив ся з Бологовськими князями, що вже йому були на останку надоїли. Він іменно був лихий на них за те, що вони погодили ся з Татарами. Татари лишили в супокою сих князів в їх землі для того, щоби вони сїяли на них пшеницю і просо. Лютуючи дальше против Данила, надїяли ся вони на поміч татарську. Данило мав право надїятися на невдякою для себе, бо перед тим він визводорікати їм невдякою для себе, бо перед тим він визво- довідав ся, що Татар вже нема в його волости. Тепер, караючи їх за союз воював за них з Болеславом. Тепер, караючи їх за союз з Ростиславом, він вступив з військом в їх землю, заняв і спалив їх гóроди: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Гóродець, Божський і Дядків. Ростислав непокоїв Данила до самого 1249 р. Він оженив ся з дочкою угорського короля Белі і з помочію тестя надїяв ся заволодіти Галичем. В ті суперечки вмїшали ся і Поляки, бо друга дочка Белі була за князем Болеславом; на сій підставі Данило побудав суперникови Болеслава Конрадови, що був жонатий з його своячкою. На останку по довгих незначних битвах наступила рішуча потреба 1249 р.

Ростислав з військом, зложеним з Русинів, Угрів і Болеславових Поляків, підступив під гóрод Ярослав. Уграми проводив воевода Фильний, прозваний у Русинів „прегóр- дий Филя“, той самий, котрого колись-то побив Мстислав Удатний. Чванливий Ростислав говорив: „Колиб я знав, де тепер Данило і Василько, з десятьма вояками поїхав би на них!“ Між тим він устроїв вояцтво (турню) і боров ся з якимсь Воршем. Під ним спотикнув ся князь

приходив до мене? Тепер ти прийшов і гарно зробив. Чи п'єш наше молоко, кобилячий кумис?"

„Доси не пив, та як кажеш — то питиму“.

Батий сказав йому: „Ти вже наш Татарин, пий наш напиток“.

Данило випив і сказав, що піде поклонити ся ханисі. Батий відп'єв: „Іди“.

Данило поклонив ся ханисі а Батий післав йому вина з словами: „Не привикли ви пити кумис, пий вино“.

Данило провів 25 днів в Орді, а відтак відпущено його ласкаво. Батий віддав йому держави його яко посілости наслідні. Свояки і знакомі стрітили його по повороті з радістю але заразом і з смутком: радували ся вони, побачивши, що вернув він живий і здоровий, а сумували про його понижене. Разом із своїм князем уся руська земля чула се понижене і воно пробило ся у виклику сучасного літописця: „О гірш лиха честь татарська! Данило Романович, князь великий, що володів руською землею, Києвом, Волиню, Галичем і іншими краями, нині стоїть на колінах, зве ся холопом, обложений даниною, за жите тремтить та грізьби страхає ся!“

Підлягане ханови хоч понижало князів, але за то скріпляло їх власть. Хан віддав Данилови, як і іншим князям, землі його в наслідне посідане. Перше Данило, так як і інші князі, звав свої землі наслідною батьківщиною, — та се слово мало інше значіне як перше слово батьківщина. Перше воно означало не більш, як норовственне право князя правити і князувати там, де князували його прародичі. Та се право залежало ще від ріжних условин: від волі бояр і народу, від вдачі суперників, котрих було чимало, від чужоплемінного сусідства і від усяких пригод. Князі були приневолені неустанно берегти й хоронити себе власними силами. Тепер князь, поклонивши ся ханови, передавав йому своє князуване на власність, яко завойовникови, і одержував його назад, яко наслідну державу. Ніхто не міг відняти в него князуване, крім того, від кого він се одержав. Вічеве право, що виражало ся або волею бояр, або волею всего народу, конечно мало замовкнути, тому що князь міг тоді все пострашити непокірних Татарами. Сусідний князь не відважував ся вже

так сьміло, як перше, виганяти іншого князя, тому що останній міг глядіти охорони в сильній Орді. Князі ставали господарями (государь). Се положене відразу зрозуміли східні князі і тому так легко погодили ся з новим ладом. Однак Данило дуже привик до давного ладу життя, щоби погодити ся з новим положенем. Він більше зближав ся до європейських поглядів, як східні князі. Сорому невольничого положеня не можна було для него нічим відкупити. Його щирою гадкою було визволене із соромного ярма.

Ціль сю міг Данило осягнути в будучині як матеріальним скріпленем, так і вивисненем свого норовственного значіня в ряді європейських володарів. Всі останні хвилі життя свого посьвятив Данило сій ідеї і, як побачимо, невдачно.

Приязнь і союз з угорським королем втягнули Данила в справу західної Європи. По смерті австрійсько-стирийського герцога Фридриха хотів угорський король не допустити німецького цїсаря до забору Австрії і Сирії, що тепер не мали володаря. Король прикликав 1252 р. Данила на поміч. Діло зладили цїсарські послы в Пожзі. Тут Данило бачив ся з німецькими послами, що чудували ся незвичайним для них узброєнем Русинів: їх кіньми, одітими в шкіряні прибори воєнні, і їх блискучою, татарською зброєю. Сам Данило їхав рядом з королем, одітий по руськи; сідло під ним було оббите чистим золотом, стріли і шабля позолочені з мережками. На нім був „кожух“ (певно що не тупу, бо тоді був жаркий день) з трецької матерії, украшений кружевами і золотою тасьмою. Князь був убутий в зеленех сапянцях, вишитих золотом. Його чудовий кінь, доброго хову, викликав здивоване і похвали. „Твій приїзд, після звичаю руських князів, дорожший для мене як тисячі срібла“, сказав йому на привіт угорський король. Недовго опісля почав ся новий спір про австрійсько-стирийське наслідство. У покійного Фридриха було дві дочки: одна з них була за Оттокар, сином чеського короля Вячеслава, а друга, Гертруда, була вдова маркграфа баденського. Оттокар в згоді із сторонництвом, що держало його сторону в Австрії хотів заволодіти цілим наслідством. Гертруда удала ся

в захист Белі. Тут на дворі його познакомився з нею Данилів син, Роман, і оженився з нею. Таким способом Данило забавив утвердити сина у володарстві Австрією і Сирією. Для задуманих цілей Данилових мав би успіх в сьм случаю дуже велику вагу. В союзі з Белею і зятем Белі, Болеславом Соромливим, польським князем, Данило виправився проти Оттокара в Чеську державу, в землю Опавську (Троппав). Похід сей безплідний в наслідках, замінний тільки тим, що, по словам літописця, ні оден руський князь не заходив так далеко на захід.

Данилові союзники, Поляки, в сій війні зовсім не були хоробрі, так що Данилови довелося їх напаминати. На останку втерпевши терпеливість він сказав їм: „Коли хочете, ідіть геть, а я остануся з малою дружиною.“ Сам Данило тоді сильно занедужав на очі, та все таки невсипучо проїзжав з голим мечем, збирав і заохочував вояків. Союзники, не занявши горада Опави, взяли тільки городок Насиле (Носельт) відтак спонукали чеського воеводу Герборта прислати меч Данилови в знак покірности. У війні тій, після загального тодішнього звичаю, не обійшлося без варварського спустошення краю, та Данило лагодив тогож лютість. Таким робом взяв він город Насиле і тільки визволив своїх полонників, але не велів нікому діяти лиха.

Романови Даниловичеві опісля не вдалося заволдіти Австрією. Беля змінив свої наміри щодо Романа. Лишивши в себе при дворі сина Гертруди з першого подружжя, він задумав оженити його з своєю дочкою і задержати для него спірні краї, і тому покинув без помочи Романа, що воював з Оттокаром в Австрії. Обляглий в Найбургу коло Відня, Роман разом з жінкою терпів нужду і на дармо вижидав відсічи від Белі. Тоді Оттокар йому так раяв: „Лиши короля угорського; він тобі багато обіцяє, а нічого не додержить; ти мій свояк: розділим землю на половину; а що я говорю правду, на те даю тобі свідків: папу і двацять єпископів“. Та Роман ділав після норовственних правил вітця свого, що ніколи не зрадив союзників, і сказав: „Я вчинив обіцянку королеви угорському, своєму тестю: не можу тебе послухати. Соромно і грішно не додержати даного слова“. Сама жінка

підмовляла його проти Белі: „Він узяв мого сина до себе — говорила вона, — хоче забрати нашу землю, а ми за него тут голодуємо“. Роман не приклонився. Прихильна їм жінка потай поробиралася із Найбурга до Відня і приносила їм їду. Наостанку якийсь Веренгер вивів їх з облоги і Роман поїхав до вітця.

Намір Данила в сьм згляді зовсім не вдався.

На півночі велося Данилови краще. Ятвяги, нарід войовничий, дикий і жорстокий, що жив у лісах і болотах нинішньої городненської губернії, набігали і пустошили руські краї і вводили багато полону, котрий держали в тяжкій неволі. Данило добився в їх лісисті болота, збурих їх оселі і визволив усіх руських полонників, наостанку в битві убив їх князя Стеконта, підчинив їх своїй власті і наложив на них данину.

Також з Литвою велося йому до ладу. Сей нарід, колись-то покірний руським князям, знехотівши німецькі рицарі, що бажали жорстокими способами розширити між ними християнство. Зустріч з тими новими ворогами пробудила приспані сили Литовців, і вони не тільки завзято й мужно відбивалися від ворогів, але стали войовитим і завойовним народом. Литва стала простиратися на шкоду Руси. Оден з її князів, Миндовг, заложив свою столицю Новгородок на Руській землі і став найсильнішим князем у цілій Литві. Двох племянників його: Тевтишим і Едивид стали князями — оден полоцьким, другий смоленським, а дядько їх Вікінт витебським. Миндовг хотів підчинити їх своїй власті; тоді вони удалися о поміч до Данила. Данило, по смерті першої своєї жінки Анни, оженився з сестрою Тевтишила й Едивида, і тепер горячо став на їх боці. Щоб упокорити Миндовга, Данило заключив союз з Ригою, узброїв проти Миндовга вину Жмуди (вітку Литовців) і Ятвягів і припер Миндовга так, що сей заявив бажане прийняти католицьку віру, щоби розірвати союз Данила з Німцями. В 1252 р. він хрестився в прияві папського легата і магістра німецького Ордена і коронувався королем. Хрещене його було удане а в душі остав поганцем. Небавом побачив Миндовг, що союз його з Німцями доведе його до підданства і що краще буде злучитися з Русинами. Він помирився з пле-

мянниками і предложив мир і споріднене Данилови і віддав дочку свою за Данилового сина Шварна. Союз сей довів до ладу син Миндовга, словутний Войшлек. Спершу жадний крови і жорстокий, князь сей литовський прийняв опіодя християнство, постриг ся в черці і став строгим затворником. Прихильний Данилови, він до него привів свою сестру, що мала бути жінкою Шварна. Супокій тим забезпечили, що старшому синові Романови лишили Новгородок, Слоним і Волковийск, однако мав він признавати першенство Миндовга.

Та всі ті успіхи не вистарчали для намірів Данила. Йому треба було добити ся значія і сили в Европі, впевнити ся надією на поміч з Заходу на тоді, коли він явно рішить ся виступати проти Татар. Задлятого треба було йому злучити ся з такою осередньою силою, що двигала цілим західним сьвітом. Такою осередньою силою здавав ся йому папа. Ненастанні й довгі взаємини з західними католицькими володарями конечно мусіли впоіти йому високе розумінє про могутність духовного римського престола, хоч в сїм часі та могутність в дійстности не могла вдїяти того, що діяла перед столітем. Зносини з папою почали ся ще від 1246 року. Данило заявляв бажанє віддати ся під охорону сьв. Петра, щоби йти під благословенєм римського престола разом з західним християнством на Монголів. Як Данило там удав ся, явив ся наслідком того цілий ряд папських посольств, і буль. Бажаючи передовсім зладити прилуку Руської Церкви, папа Іннокентий IV. післав до Данила домініканських монахів Алексія Гецельона й інших для наради про віру і для постійного побиту при руським князю, писав цілий ряд буль, називав у них Данила королем, позваляв Русинам незмінно задержати відправу літургії на просфорах і зберегти всі обряди Грецької Церкви і предкладав, між іншими, коронувати його королем. Та Данило мав на думці тільки одно: дійсну поміч Заходу для визволу Руси від Монголів і тому не піддавав ся ніяким хитрощам. „Що мені по королівським вінци?“ говорив він папському послови: „Татари не перестают нам робити лихо; на що мені приймати вінци, коли мені не дають помочи!“ В 1249 р., втративши надію на папську поміч, Данило вигнав єпископа Альберта, ко-

трого папа назначив головою духовенства в Полуденній Руси. Папський легат виїхав гнівний з Галичини. Тим за-

Королівська корона прислана Папою нн. Данилови, котрою вінчав ся в Дорогичині.

кінчили ся тоді зносини Данила з папою. В 1252 р. король угорський помирив Данила з Римом і зносини з папою відновили ся. В 1253 р. папа видав булю до всіх християн

не сповнилася; Данило тимчасом, спускаючи ся на поміч з Заходу, роздратував Татар і тепер лишив ся о власних силах. Бурундай явив ся з величнним військом на Волинь, не дорікав Данилови за його останні виступлення, а післав приказ, щоби йшов з ним на Литву. Данило рад був і тому, що міг на хвилю позбути ся таких гостей, і вислав на Литву до Бурундая брата свого Василька. Недавна зрада Литовців, що застановила успіхи Данила, оправдує його поступок. Татари розсіяли ся по Литві, палили й пустошили. Бурундай, неначеб то вдоволений послухом Василька, ласкаво відпустив його в Володимир. Та слідуячого 1261 р., повернувши з Литви, Бурундай післав до Романовичів таке грізне послане: „Зустрічайте мене, коли ви в згоді зо мною, а хто мене не зустріне — з тим я в війні“. Василько справляв тоді весіле своїй дочці з чернигівським князем і лишив весільний бенкет, був приневолений виїхати на поклін до грізного темника. Данило не виїхав до него а вислав намісць себе сина свого Льва і холмського владика Івана.

Вислані явили ся до Бурундая під Шумском і принесли йому подарунки. Бурундай прийняв їх грізно і став кричати на Василька і Льва. Владика зовсім тороплений став від страху. На останку Бурундай сказав князям: „Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте всі ваші города.“

Помочи надіяти ся було нізвідки; при найменшій упорі Бурундай задержав би князів і пустив би Татар вигубити в краю старих і малих. Припадало уступити.

Лев розкинув укріплення города Львова, котрий сам заложив, і города Стожка, що недавно заснував Данило, а Василько післав приказ збурити укріплення Кремянця і Луцка. Сам Бурундай удав ся з Васильком у Володимир, бажаючи бути свідком збурення укріплень столиці волинського краю. Не дійшов до сего города татарський темник і задержав ся ночувати на Житані і сказав Василькови: „Иди і розкинь свій горад.“

Василько наспів під Володимир і побачив, що годі скоро розібрати усі стіни до приїзду Бурундая, і тому велів запалити їх. Бурундай приїхав вслід за ним і з радістю споглядав, як погасали згорілі стіни, обідав відтак у Ва-

силька, обійшов ся з ним ласкаво і на ніч виїхав з города, а рано післав до Василька Татарина Баймура, котрий так йому сказав: „Васильку, Бурундай велів мені розкопати твій горад“

„Роби то, що тобі приказано!“ відповів Василько.

Баймур розкопав володимирські окопи: се означало побіду Татар над Русинами.

Опісля Бурундай закликав Василька і приказав зібрати бояр і слуг, та йти на Холм.

Данила вже не було в його столиці. Владика Іван приїхав сюди наперед і розказав Данилови про се, що чув від Бурундая в Шумску. Данило втік на Угорщину. Годі було йому змагати ся з Татарами, а унижати ся і по невольницьки повзати, було йому осоружно.

Горад Холм був добре укріплений пороками і самострілами: бояри й городяни готові були відбивати приступ. Бурундай сказав Василькови: „Се горад твого брата, йди до городян, намов їх, щоби здали ся.“ Разом з ним вислав він трех Татар і товмача, щоби уважав, що буде Василько говорити з Русинами.

Василько набрав у руки каміньчиків і, прийшовши під горад з Татарами, став так кричати: „Ей ти, холопе Константино, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу, се горад брата мого і мій, здавайте ся!“ і з тими словами тричі кинув каміня об землю.

Боярин Константин, стоячи на стіні з городянами, зрозумів, що означало се кидане каміня: Василько не смів сказати словами того, що бажав, тож давав їм знак, щоби вони не чинили того, що він приказував їм словами.

„Иди геть — закричав боярин Константин, — а то ми тебе парнемо каменем в лице; ти вже тепер не братом свому братови, а його ворогом“.

Татари розповіли Бурундаєви се, що чули, і Бурундай був дуже вдоволений Васильком. Брати укріплені горади осадою не годило ся з духом Татар і тому то Татари так наставляли, щоби в землі ними покореній не було твердинь. Татари відступили.

Бурундай приказав Василькови, щоби з ним ішов на Польщу. Василько мимохить був приневолений знов послухати і бути свідком та учасником спустошення краю.

Татари взяли приступом Судомир, не пощадили ні роду, ні зросту і вибили всіх населенців, коли вони вибігли в поле із збуреного гóрода. Після спустошеня в Польщі, Бурундай віддалив ся на свої становища в наддніпрянській Україні.

І так усі щирі гадки Данила розбили ся. Захід одурив його. Він був приневолений зрозуміти, що з того боку годі ждати Руси спасеня від Татар. Його зносини з папою не довели ні до якого бажаного висліду, ні для него, ні для папи. Данило бажав помочи проти завойовників і тільки задля сеї помочи глядів охорони у папи; папська політика мала на бачности одно: перехитрити Русинів і підчинити їх Церкву своїй власти, в яким би материяльнім положеню вони ні лишили ся. Зрозуміло буде, що Данило, побачивши ся заведеним із сторони Заходу і бачивши неміч папи для своїх намірів, не хотів більше знати його. Папа Олександр IV. ще в 1257 р. писав йому було з гóркими докорами за се, що він не виявляв ніякого послуху папському престолови, і грóзив церковною клятвою. Данило вже не звертав уваги на сі грізьби. В сій справі Данило поступав зовсім чесно і бездоганно: він не хитрив, а говорив відкрито, що йому треба дійсно помочи проти ворогів, і тільки під тими условинами обіцяв признати духовну власть римського первосвященника, та не інакше як тоді, коли буде скликаний собор, що мав установити злуку Церков. Ні того, ні другого не вчинив папа, котрий в дійсности не міг сповнити того, що обіцяв. Зрозуміло, що Данило міг вважати своє сумліне спокійним і відвернув ся від папи.

Позбавлена своїх твердинь, Русь стала ще більш як перше відкритою для литовських набігів. Литовці відплатили ся Русинам за татарський похід і напали на руську землю, але їх прогнав і розбив Василько. Вслід за тим в 1262 р. в Литві наступив переворот: Миндовга, що повернув знов до поганьства, убито. Син його Войшелк, повернувши на час чернецтво і став литовським князем, поубивав ворогів Миндовга і готовив ся знов іти в монастир, та лишив князюване Даниловому синові Шварнови. Серед тих подій в 1264 р. Данило, що перед тим занедужав, умер у Холмі та похований там в церкві Богородиці, котру сам поклав.

В долі сего князя було щось трагічного. Добив ся він багато, чого не дїпняв ні оден південно-руський князь, і з такими змаганнями, котрих би інший не видержав. Майже вся Південна Русь, цілий край, населений українським племенем, був у його власти; та не зміг Данило визволити ся з монгольського ярма і дати своїй державі самостійности на будучину. У відносинах до своїх західних сусідів, як і взагалі в усій своїй діяльности, Данило все відважний, не заляканий, але zarazом великодушний і добросердний аж до наївности, не був зовсім політиком. У всіх його вчинках не бачимо хитрости, навіть тої хитрости, що не допускає людей попадати в обман. Сего князя можна зовсім протиставити обережним і розсудливим князям Східної Руси, котрі при всій різнообразности особистих характерів, переймали від отців і дідів дорогу хитрощів і насилья, та привикли не перебирати способів для осягненя ціли.

Не минуло сто літ по смерті Данила — і в тім часі, коли в Східній Русі витворювали ся тривкі засновини державної єдности, Південна Русь — появивши ся ще в XIII-ім в. на короткий час в образі держави під властю князя, що мав титул монарха між європейськими володарями — не тільки розпала ся, але стала добычу чужоземців. До такої долі неперечно приводило її географічне положеня, близьке сусідство з Європою. Східною частю Південної Руси заволоділи Литовці, західною Поляки, а коли сі злучили ся між собою в одну державу, Південна Русь була на многі віки відорвана від руської семі і підлягала насильному гнобленю чужих живел та вибивала ся зпід їх гнобленя важкими, довгими і кривавими змаганнями народу. Та особистість Данила галицького тим не менше остає благородною і будить для себе найбільш спочуваня усіх особистостей в цілій старинній руській історії.

Князь Константин Константинович Острожський.

В XIV. віці, коли в Східній Русі Москва витворювала засновини однолітої держави, на заході діяли ся перевороти, що похиляли другу половину Русі до політичного й суспільного відчуження від українського світа. В першій четвертині того століття литовський князь Гедимін, син Вітенеса, чоловік незвичайних здібностей, завоював білоруські волинські городи з їх землями, вигнав з Луцка головного князя волинської землі Льва, опісля в 1319—20 р. над рікою Ірпеню в Київщині розбив князів дому сьв. Володимира, що злучили ся проти його, та й заволодів Києвом і Переяславом з їх землями. В наслідок тих заборів втратив княжий дім сьв. Володимира, зовсім своє значінє на заході. Деякі князі повтікали, інші стали ся підлеглими володарями, а місце їх яко удільні князі заняли князі литовського роду. Гедимін розділив між своїми дїтьми й своєюками завойовані українські краї; на Волині став князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Гедиміна князь Монтвид і т. д. Сї литовські князі прийняли православє й українську народність, а найблизше потомство їх до того ступня зрущило ся, що в них не лишили ся ніякі признаки давного походження. Сей переворот був дійсно тільки династичний; але ріжниця між ладом за князів дому сьв. Володимира а за князів Гедимінового дому була в тім, що князі литовського дому залежали від великого князя, котрий був у Литві і з своїми удїлами були у його у ленній зависимости. Полоцька й витебська земля вже перше була під властю князів литовського племені, що мабуть доби́ли ся

князїства вибором, а опісля ті землі підчинили ся Гедимінови, а відтак уже находили ся під властю князів його роду. Коли Гедимін завоював українські землі, в Червоній Русі вслїд за тим склав ся інший переворот. По смерти головного князя сеї землі, прямого нащадка короля Данила, Юрія II., галицькі й володимирські бояри закликали до себе князя Болеслава мазовецького, нащадка Данила галицького в женській вітці. Однакож князь сей прийняв католицьку віру, виявляв з тої причини зневагу православної віри, окружив ся чужоземцями і зле обходив ся з Русинами. Болеслава отруїли і в 1340 р. польський король Казимир, яко його местник, заволодїв Львовом і всею галицькою землею, а також і Волиню, але відтак був пригноблений видержати довшу борбу з Русинами, що обновили свою независимість. Головним діячем в сій борбі з українського боку явив ся князь Острожський, іменем Данило, інакше Данко; він був нащадком Романа, одного з синів Данила галицького; ненависть Данила Острожського з синів Данила польської влади була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно ділав Гедимінів син Любарт, охрещений іменем Федора. По довгїм розливї крови Казимир удержав тільки часть Волині. З того часу землі, що дістали ся під власть Польщі, остали на все при нїй і стали мало-по-малу підлягати у внутрішнім своїм ладі, житю і мові польському впливови.

Гедимінів син, великий князь Ольгерд, розширив українські займища, унаслідовані по вітцю; він прилучив до своєї держави подільську землю і вигнав відтам Татар. Підвласна йому Русь розділяла ся між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві посадив він сина свого Володимира, що дав почин новому родови київських князів; панували вони там більш столітя і звали ся звичайно Омельковичами від Омелька або Олександра Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази женатий з українськими княжнями, позваляв своїм синам хрестити ся на православну віру і, як говорять українські літописі, сам хрестив ся і вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі род сьв. Володимира, стали такимиж Русинами що до віри.